

God. 6, Broj 2, 2016.

ISSN 2217-4958 (ŠTAMPANO IZDANJE)

ISSN 2466-5363 (ONLINE IZDANJE)

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

FLV |

FAKULTET ZA
PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
DR LAZAR VRKATIĆ

Naučni časopis CIVITAS publikuje se dva puta godišnje.
ISSN 2217-4958 (Štampano izdanje)
ISSN 2466-5363 (Online izdanje)
COBISS.SR.ID 261516807

IZDAVAČ

FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE DR LAZAR VRKATIĆ
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija

ZA IZDAVAČA:

Prof. dr Mirjana Franceško, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić,
Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:

Prof. dr Vladimir Njedomir, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić,
Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

REDAKCIJA:

- Prof. dr Aleksandra Kostić**, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija.
Doc. dr Ana Sentov, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet
Union, Novi Sad, Srbija.
Prof. dr Andreja Savić, Akademija za diplomatiju i bezbednost, Univerzitet u Beogradu,
Novi Sad, Srbija.
Prof. emeritus dr Boris Marović, Nezavisni univerzitet, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
Prof. dr Cvetko Andreeski, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet „Sv.
Kliment Ohridski” Bitola, Ohrid, Makedonija.
Prof. dr Dragan Mrkšić, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad,
Srbija.
Prof. dr Duška Franeta, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet
Union, Novi Sad, Srbija.
Prof. dr Duško Radosavljević, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić,
Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.
Prof. dr Đorđe Čekrlija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banja Luci, Banja Luka, Bosna i
Hercegovina.
Prof. dr Gregor Žvelc, Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, Ljubljana, Slovenija.
Doc. dr Isidora Wattles, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet
Union, Novi Sad, Srbija.
Prof. dr Klime Poposki, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet “Sv. Kliment
Ohridski”, Bitola, Ohrid, Makedonija.
Prof. dr Marija Krivokapić, Fakultet za filologiju, Univerzitet u Nikšiću, Nikšić, Crna Gora.
Prof. dr Marijan Čurković, Pravni fakultet, Univerzitet u Zagrebu i Pravni fakultet,
Univerzitet u Splitu, Split, Hrvatska.
Doc. dr Milan Živković, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet
Union, Novi Sad, Srbija.
Prof. dr Milica Radović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet
Union, Novi Sad, Srbija.
Prof. emeritus dr Milo Bošković, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija.
Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.
Prof. dr Momčilo Talijan, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, Crna Gora.
Doc. dr Nikola Dobrić, Univerzitet Alpe Adria, Klagenfurt, Austrija.
Prof. dr Oliver Bačanović, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Skoplju, Makedonija.
Prof. dr Oliver Bakreski, Filozofski fakultet, Univerzitet u Skoplju, Makedonija.
Prof. dr Radovan Pejanović, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija.
Prof. dr Ruženka Šimonji Černak, Pedagoški fakultet u Somboru, Univerzitet u Novom
Sadu, Srbija.

Prof. dr Sanja Đurđić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

Doc. dr Slavica Čepon, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, Ljubljana, Slovenija.

Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Visokoškolska ustanova akademskih studija, Padova, Italija.

Prof. dr Snežana Radukić, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija.

Prof. dr Sonja Karikova, Pedagoški fakultet, Univerzitet Matej Bel, Banska Bistrica, Slovačka republika, Republika Srbija.

Prof. dr Tatjana Bijelić, Filološki fakultet, Univerzitet Banja Luka, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

Prof. dr Vesna Pilipović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

Prof. dr Vidoje Vujić, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Univerzitet u Rijeci, Opatija, Hrvatska.

Prof. dr Zdravko Skakavac, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

Prof. dr Zoran Keković, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, Srbija.

Prof. dr Zoran Sušanj, Filozofski fakultet, Univerzitet u Rijeci, Hrvatska.

Prof. dr Željka Babić, Filološki fakultet, Univerzitet Banja Luka, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

SEKRETARI REDAKCIJE:

Marina Ratkov, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

MSc Sonja Dragović Sekulić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

MSc Zoran Vavan, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

LEKTOR I KOREKTOR:

Marina Ratkov, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

Tijana Radnović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

OBJAVA ČLANAKA JE BESPLATNA. Svaki autor dobija jedan besplatan primerak časopisa.

CIVITAS JE BESPLATNO DOSTUPAN NA INTERNET ADRESI:

<http://www.civitas.rs>

ADRESA REDAKCIJE:

Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija

Tel. +381 21 472 7884

E-mail: civitas@fpps.edu.rs

PRIPREMA ZA ŠTAMPU I ŠTAMPA:

„Tampograf”, Novi Sad

TIRAŽ:

50

CIVITAS journal is published twice a year
ISSN 2217-4958 (Printed edition)
ISSN 2466-5363 (Online edition)
COBISS.SR.ID 261516807

Publisher

FACULTY OF LAW AND BUSINESS STUDIES "DR LAZAR VRKATIĆ"
76 Bulevar oslobođenja, NOVI SAD, Vojvodina - Serbia
<http://www.civitas.rs>

For the publisher:

Prof. dr Mirjana Franceško, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Editor-in-Chief:

Prof. dr Vladimir Njegomir, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Editorial Board:

- Prof. dr Aleksandra Kostić**, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.
Doc. dr Ana Sentov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Andreja Savić, Academy for Diplomacy and Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.
Professor Emeritus Boris Marović, Independent University, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.
Prof. dr Cvetko Andreeski, Faculty of Tourism and Hospitality Management, "St. Kliment Ohridski" University, Bitola, Ohrid, Macedonia.
Prof. dr Dragan Mrkšić, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Duška Franeta, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Duško Radosavljević, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Đorđe Čekrlja, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.
Prof. dr Gregor Žvelc, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.
Doc. dr Isidora Wattles, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Klime Poposki, Faculty of Tourism and Hospitality Management, "St. Kliment Ohridski" University, Bitola, Ohrid, Macedonia.
Prof. dr Ljubo Pejanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Marija Krivokapić, Faculty of Philology, University of Nikšić, Nikšić, Montenegro.
Prof. dr Marijan Čurković, Faculty of Law, University of Zagreb, and Faculty of Law, University of Split, Split, Croatia.
Doc. dr Milan Živković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Milica Radović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Professor Emeritus dr Milo Bošković, Faculty of Law, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.
Prof. dr Momčilo Talijan, Faculty for Business Management, Bar, Montenegro.
Doc. dr Nikola Dobrić, University Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.
Prof. dr Oliver Bačanović, Faculty of Security, University of Skopje, Skopje, Macedonia.

Prof. dr Oliver Bakreski, Faculty of Philosophy, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
Prof. dr Radovan Pejanović, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Ruženka Šimonji Černak, Teacher Education Faculty in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Sanja Đurđić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Doc. dr Slavica Čepon, Faculty of Economics, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.
Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Higher education institution, Padova, Italy.
Prof. dr Snežana Rađukić, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia.
Prof. dr Sonja Karikova, Faculty of Pedagogy, Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia.
Prof. dr Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.
Prof. dr Vesna Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Vidoje Vujić, Faculty of Tourism and Hospitality Management, University of Rijeka, Opatija, Opatija, Croatia.
Prof. dr Zdravko Skakavac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Zoran Keković, Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.
Prof. dr Zoran Sušanj, Faculty of Philosophy, University of Rijeka, Rijeka, Croatia.
Prof. dr Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

Secretaries of the editorial board:

Marina Ratkov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
 MsC Sonja Dragović Sekulić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
 MsC Zoran Vavan, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Proofreading and editing:

Marina Ratkov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
 Tijana Radnović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Articles are published free of charge. One free copy of the journal will be provided for each contributor.

CIVITAS is available free of charge at:

<http://www.civitas.rs>

Contact Details:

76 Bulevar oslobođenja, NOVI SAD, Vojvodina – Serbia
 Tel. +381 21 472 7884
 E-mail: civitas@fpps.edu.rs

Prepress and printing:

„Tampograf”, Novi Sad

Circulation:

50

Reč urednika

Poštovani čitaoci, kolege i autori,

Pred vama je drugi broj časopisa CIVITAS za 2016. godinu. Časopis u kontinuitetu, šestu godinu za redom, objavljuje radove koji se bave različitim, aktuelnim pitanjima i problemima iz oblasti prava, bezbednosti, psihologije, filologije i ekonomije, kao i interdisciplinarnim istraživanjima navedenih naučnih disciplina.

Radovi prihvaćeni za objavljivanje, odnosno radovi koji su prošli postupak recenzije, obuhvataju različita pitanja iz domena društvenih nauka. U fokusu ovog broja su radovi koji analiziraju problematiku Suecke krize, životnog osiguranja, izvršenja sudskih odluka, Cattellovog doprinosa modernoj psihologiji, motiva žrtvovanja u romanu *Slepi ubica* i kulturiloških elemenata u prevodu.

Za razliku od prethodnih godina, uvedeno je dvostruko anonimno recenziranje. Zahvaljujući angažovanju profesora i docenata sa Fakulteta i volji brojnih uglednih profesora iz Srbije i regiona, uredništvo je dobilo regionalni, pa i međunarodni karakter. Takođe, posebno smo kao tim ponosni na ostvarenje cilja da više od polovine recenzenata bude izvan Fakulteta izdavača, prvenstveno iz regiona ali i Slovačke, Italije, Austrije i Ujedinjenog kraljevstva.

Radovi su i u ovom broju međunarodnog karaktera. Autori u ovom broju su iz Makedonije, Italije i Srbije. Posebno je zadovoljstvo činjenica da u ovom broju imamo samo dva rada profesora sa Fakulteta izdavača, dok su četiri rada eminentnih profesora izvan matične institucije.

Zahvaljujemo se svim dosadašnjim autorima na pristiglim radovima. Pozivamo sve zainteresovane autore da pošalju radove iz oblasti koje CIVITAS u kontinuitetu od 2011. godine objavljuje.

U Novom Sadu, 22. decembra 2016.

Do sledećeg broja,

prof. dr Vladimir Njegomir

SADRŽAJ

Valerio Sorbello

SUECKA KRIZA: NOVI POČETAK ZA ITALIJANSKU SPOLJNU POLITIKU?	11
THE SUEZ CRISIS: A NEW START FOR ITALIAN FOREIGN POLICY?	

Cvetko Andreeski , Slagjana Topuzoska

STRUKTURNA ANALIZA ŽIVOTNOG OSIGURANJA: KOMPARATIVNA STUDIJA IZMEĐU REPUBLIKE MAKEDONIJE I REPUBLIKE SRBIJE	24
STRUCTURAL ANALYSIS OF LIFE INSURANCE: A COMPARATIVE STUDY BETWEEN THE REPUBLIC OF MACEDONIA AND REPUBLIC OF SERBIA	

Aleksandar Vasić

RAYMOND B. CATTELL (1905-1998) AND HALF CENTURY OF THE MULTIVARIATE EXPERIMENTAL METHODOLOGY	35
RAYMOND B. CATTELL (1905-1998) I POLA VEKA MULTIVARIJATNE EKSPERIMENTALNE METODOLOGIJE	

Ana Sentov

MOTIV (SAMO)ŽRTVOVANJA U ROMANU SLEPI UBICA MARGARET ATWOOD	75
THE (SELF)SACRIFICE MOTIF IN MARGARET ATWOOD'S THE BLIND ASSASSIN	

Nebojša Šarkić i Zoran Vavan

POSTUPAK IZVRŠENJA SUDSKIH ODLUKA KOJIMA JE UTVRĐENO PRAVO NA RENTU	90
JUDGMENT ENFORCEMENT PROCEDURE RELATED TO THE RIGHT TO ANNUITIES	

Predrag Novakov

KULTUROLOŠKI ELEMENTI U PREVODU: SUOČAVANJE SA DRUGIMA	108
CULTURE-RELATED ELEMENTS IN TRANSLATION: AN ENCOUNTER WITH OTHERS	

POZIV I UPUTSTVO AUTORIMA	121
--	------------

INVITATION FOR AUTORS AND SUBMISSION GUIDELINES ..	125
---	------------

LISTA RECENZENATA	129
--------------------------------	------------

LIST OF REFEREES	132
-------------------------------	------------

Valerio Sorbello

Culture della materia in Storia
contemporanea

Università degli Studi di Trieste

Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali
sorbello.valerio@gmail.com

UDC 327(450)

Original Scientific Paper

Received: 01.11.2016.

Accepted: 20.12.2016.

THE SUEZ CRISIS: A NEW START FOR ITALIAN FOREIGN POLICY?

ABSTRACT: In the mid-1950s, Italy was seeking greater political autonomy from the United States and the Atlantic Alliance with regard to the Mediterranean Sea and the Middle East. This foreign policy approach took the name of “Neo-Atlanticism,” a term invented by Giuseppe Pella in 1957. Under this framework, Italy tried to extend its political, economic, and cultural influence in the Middle East, relying on good relations with the Arab countries and the fact that it had not operated as a colonial power. The Suez crisis in 1956 represented the turning point in Italian foreign policy: the Italian government sought to play an active role in the controversy, presenting itself as the most credible and reliable mediator and aiming to enhance its international profile. However, Italy’s willingness to present itself as a medium power was not supported by a sufficiently strong economic, political, or military background. Moreover, internal rifts and personal rivalries within the ruling government party, the Christian Democracy, as well as growing discontent among Italy’s Western partners, made Italy reconsider its position with regard to the Suez crisis.

In September 1955, Egypt and Czechoslovakia signed an agreement to supply weapons that shook the Western world, presenting it with further concerns regarding the apparent expansion of Soviet influence in the Middle East. Within this general framework, this paper will focus on Italy and its role during the Suez crisis. Since the beginning of the Fifties, the Italian government had attempted to enact

a new foreign policy aimed at being more autonomous from the United States and within the Atlantic Alliance while opening new perspectives of economic, political, and cultural penetration in the Arab countries.

On the eve of the crisis in the Middle East, the Arab countries, on the one hand, looked towards Rome as the most suitable Western partner for explaining their point of view to NATO's members. Gamal Abdel Nasser, the president of Egypt, confirmed this belief: "Italy may convince the West that Egypt is a free country and that it is not subjected to any protectorate."¹ On the other hand, both London and Washington had to acknowledge the esteem that the Arab countries had for Italy; this prevented the United States and a more reluctant Great Britain from opposing the proposal of the Italian Foreign Ministry to invite Nasser to Italy for a State visit, which was intended to be an attempt to "enhance the relations between Arab countries and the West."²

Nasser's visit required detailed preparation so that adverse reactions by Italy's Allies could be avoided. However, two opposite leanings emerged in Italian foreign policy. There was Alberto Folchi, Undersecretary of State of Foreign Affairs, a man close to the President of the Italian Republic Giovanni Gronchi, who pushed, along with others, for delivering the invitation to the Egyptian President at the earliest possible time. Others, like Gaetano Martino, the Italian Minister of Foreign Affairs, preferred a more casual approach that would steer clear of one of the most controversial figures of that time.

Awaiting the official investiture of Nasser as President of Egyptian Republic, which occurred in the summer of 1956, Palazzo Chigi³ decided to send an unofficial invitation to the Rais via the Italian ambassador to Egypt, Giovanni Fornari. While the discussions on Nasser's visit were in the heart of their debate, Gronchi leaked during a state visit in Paris the information of the visit of the Egyptian president

¹ WULZER Paolo, *Il Mediterraneo nei rapporti italo-britannici (1945-1958)*, Aracne, Roma, 2010, p. 220.

² ONELLI Federica, *All'alba del neatlantismo. La politica egiziana dell'Italia 1951-1956*, Franco Angeli, Milano, 2013, p. 90.

³ Palazzo Chigi was the seat of the Italian Foreign Affairs Ministry from 1922 until 1961. Here the expression "Palazzo Chigi" is used as a metonym of the Italian Foreign Affairs Ministry.

to the press. His intention was to “reaffirm to Italian and international public opinion the role of Italy as the leading partner in Western foreign policy in Middle East at a time when French strategies were intended to diminish it.”⁴ Between mid-May and the beginning of July, the Italian government prepared the schedule of the State visit, which included a tour of the most important industrial centres of the Italian peninsula, in addition to political meetings. Unfortunately, the deterioration of the international situation forced the Italian authorities to postpone to a later date the travel of the Egyptian president.

In July 1956, the United States withdrew its funding proposal for the construction of the Aswan Dam across the Nile, a huge project that would have revolutionized the Egyptian production system, in retaliation for the arms deal between Egypt and Czechoslovakia. The news of the American withdrawal caught the Italian government by surprise. On July 25th, Martino wrote to John Foster Dulles expressing widespread criticism towards American behavior that could have compromised not only years of good relations with Egypt but also any expectation of keeping Nasser in the Western camp. On July 26th 1956, Nasser promulgated a bill that nationalised the Universal Suez Ship Canal Company, whose toll revenue “would have been used for the construction of the Aswan Dam, allowing Egypt to avoid the economic and political blackmail by the United States and the United Kingdom”⁵.

The Western reactions were immediate: the bill heavily affected the United Kingdom and France, which were directly involved in the management of the Canal Company, but these European States were mainly concerned about the wider political impact of this measure. London perceived the nationalisation as a part of the Nasserian policy aimed at the destruction of Western positions in Middle East. Paris was concerned by the repercussions of Egyptian strengthening in the Algerian War, because it would have galvanized the National Liberation Front. Washington, on their part, condemned the Egyptian unilateral action, but it did not address Nasser in the threatening way the two European partners did, considering that the latter two did not exclude resorting to the use of force.

⁴ *Ivi*, p. 89.

⁵ PIZZIGALLO Matteo, *Cooperazione e relazioni internazionali. Studi e ricerche sulla politica estera italiana del secondo dopoguerra*, Franco Angeli, Milano, 2008, p. 77.

Italy, instead, took a wait-and-see position, “in an attempt to maintain the equilibrium between the two key elements of the Italian presence in the Mediterranean Sea and the Middle East.”⁶ The official statement of the Italian government arose from careful consideration over the legal and economic aspects of the controversy, yet it was also a compromise between the different camps of the Government:

“Il Governo italiano segue con molta attenzione la situazione che si è venuta a creare relativamente al Canale di Suez in seguito alla nazionalizzazione della Compagnie del Canale emanata dal governo egiziano. Gli aspetti giuridici della questione riguardano anche la libertà, in atto internazionalmente garantita, delle comunicazioni tra il Mediterraneo ed il Mar Rosso, linea di transito che è vitale per l'Italia. Così stando le cose il governo italiano non può non esprimere la propria preoccupazione per eventuali danni che potrebbero derivare all'economia italiana, alle Compagnie di navigazione, ai privati cittadini, nel caso in cui le condizioni nelle quali si è svolto sinora il traffico attraverso il canale di Suez venissero alterate.”⁷

Egypt welcomed the Italian verbal note and the Egyptian Minister of Foreign Affairs, Mahmoud Fawzi, “appreciated its friendly spirit.”⁸

In this way, Italy managed to distinguish its foreign policy from that of the United States, France, and United Kingdom. The three “great powers” had signed a tripartite statement⁹ in which they condemned

⁶ *Ibidem*.

⁷ “The Italian Government is following very closely the situation that has arisen from the nationalisation of the Canal Company as decided by the Egyptian government. The legal aspects of the issue refer to the international granted freedom of communications between the Mediterranean and the Red Sea. This is a passage of utmost importance for Italy. Under the current circumstances, the Italian Government has to express its concerns in case of any damages to the Italian economy, to shipping companies, and to citizens, in the event that the conditions of navigation through the Suez Canal were to be found altered”. *Annuario di politica internazionale*, 1956, p. 596.

⁸ ONELLI Federica, *All'alba del neoatlantismo. La politica egiziana dell'Italia 1951-1956*, p. 96.

⁹ *Tripartite Statement Issued at London, August 2, 1956*, FRUS 1955-1957, vol. XVI, pp. 126-7.

the nationalisation as “a threat to the freedom and security of the Canal as guaranteed by the Constantinople Convention of the Suez Canal of 1888.”¹⁰ The last article of the statement provided for the convocation of an international conference of the largest users of the Canal to be held in London on August 16th.

The Italian diplomatic delegation attended the Conference in London with definite guidelines: “the strict request of international guarantees on the freedom of movement, on tariffs stability, and on the efficiency of the Canal’s infrastructures; the maintenance of Western solidarity; strong opposition to any military option.”¹¹ These guidelines helped the Italian authorities to elaborate upon a plan to mediate the controversy, which should have been approved by Egypt. On the morning of August 9th, after an inner Cabinet meeting, Gronchi, Segni, Saragat,¹² and Marino sent instruction to Ambassador Fornari to present the Egyptian Ministry of Foreign Affairs with the two-point solution that Italy planned to present in London: “1) adoption of a «International Statute of the Canal» which establishes the reciprocal rights and obligations of Egypt and the users of the Canal; 2) the setting up of an International Supervisory Committee mandated to guarantee the implementation of the Statute.”¹³ The proposal was brought to the attention of Fawzi, who, thanking Italy “for the «undoubtedly friendly gesture»,”¹⁴ expressed his perplexity concerning the “International Supervisory Committee.”

Martino landed in London on August 16th and had three private meetings with the U.S. Secretary of State Dulles, the British Prime Minister Anthony Eden, and the French Minister of Foreign Affairs, Christian Pineau. None of them recognised the Italian position: Dulles confined the Italian proposal to that of a last resort; Eden and Pineau

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ WULZER Paolo, *Il Mediterraneo nei rapporti italo-britannici (1945-1958)*, pp. 265-6.

¹² Antonio Segni was the President of the Council of Ministers of the Italian Republic from July 1955 to May 1957; Giuseppe Saragat was the Deputy President of the Council of Ministers of the Italian Republic from February 1954 to May 1957.

¹³ PIZZIGALLO Matteo, *Cooperazione e relazioni internazionali. Studi e ricerche sulla politica estera italiana del secondo dopoguerra*, p. 85.

¹⁴ *Ivi*, 87.

rejected the conciliatory Italian point of view. Without going into the merits of the Conference, the Italian action did not bring any results. The Italian delegation was even accused of “not having supported with the necessary conviction the Italian plan”¹⁵ of President Gronchi, who never desisted from pressing Segni for adopting a more supportive stand of Egyptian needs.

In the meantime, a five-member commission¹⁶ chaired by the Prime Minister of Australia, Robert Menzies, was sent to Cairo in order to present the final draft of the Conference. Following the American proposal, the document provided for “the creation of «a system that guarantees the free use of the Suez Canal at any time and for all the States, without prejudice to Egyptian sovereignty and without any political influence of any State over the management of the Canal». Egypt will earn a «royalty» from the use of the Canal”¹⁷. Nasser – as expected – rejected the document.

While the Menzies mission was failing in Cairo, on August 26th, 1956, the Secretary of Christian Democracy, Amintore Fanfani, was travelling to the United States for a meeting with the Undersecretary of State for Political Affairs, Robert D. Murphy. Fanfani was one of the strongest advocates of “Neo-Atlanticism” and “friendship diplomacy” towards the Arab countries. He was emerging as a leader in the Italian political landscape precisely during the Suez Crisis thanks to his dynamism aimed at “ensuring that a course of action favourable to a peaceful mediation and to a distinction between ownership of the Canal and freedom of its navigation.” This orientation directed Fanfani’s approach during his visit to Washington. While talking with Murphy, Fanfani expressed his satisfaction for the evolution of the cooperation between Italy and the United States, especially regarding the Mediterranean Sea and the Middle East, where the United States should have “taken advantage of their primacy in the crisis management.”¹⁸

¹⁵ *Ivi*, 97.

¹⁶ The commission was composed by Australia, Ethiopia, Iran, Sweden and the United States.

¹⁷ CALCHI NOVATI Giampaolo, *Il canale della discordia: Suez e la politica estera italiana*, Quattro Venti, Urbino, 1998, p. 43.

¹⁸ *Memorandum of conversation, Department of State, Washington, August 27, 1956*,

Once Fanfani went back to Rome, he worked on opening “a channel for direct dialogue”¹⁹ with Nasser. In order to achieve this, the Secretary of the Christian Democracy entrusted his friend Giorgio La Pira, major of Firenze, to contact a former Minister closely linked to Nasser. On September 5th, La Pira met his contact at the Embassy of Egypt in Rome and asked him to see reason with the Rais to reach a peaceful deal “using as a basis the final draft of the Conference of London.”²⁰

In mid-September, a second conference was convened in London, but this time the states opposing the American proposal adopted in August were not invited. The conference concluded on September 21st with the founding of the Suez Canal Users Association (SCUA) and the possibility of recourse to the United Nations.

Simultaneous to the closure of the International Conference on the Suez Canal, Fanfani succeeded in persuading Nasser, through the intercession of Enrico Mattei²¹, of the need to negotiate on certain terms: that an Egyptian and an American delegate had to be present and that the meeting had to be unofficial. Fanfani did not hesitate to inform Eisenhower of such openness, but the American president preferred not to conduct negotiations without keeping France and the United Kingdom informed. Thus, Fanfani’s manoeuvres failed. However, the Italian government received Nasser’s “warm thanks for the comprehensive and equitable endeavour during the second Conference of London.”²² At the end of September, the controversy was referred to the UN Security Council that protracted the debate for more than one month. France, the United Kingdom, and Israel took advantage of this deadlock for covering the preparation of the attack against Egypt drawn up in Sevrès on October 26th.

FRUS, 1955-1957, vol. XXVII, pp. 375-8.

¹⁹ PIZZIGALLO Matteo, *Cooperazione e relazioni internazionali. Studi e ricerche sulla politica estera italiana del secondo dopoguerra*, p. 102.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Enrico Mattei was the President of Ente Nazionale Idrocarburi (ENI), Italy’s national oil company.

²² PIZZIGALLO Matteo, *Cooperazione e relazioni internazionali. Studi e ricerche sulla politica estera italiana del secondo dopoguerra*, p. 103.

On October 29th, Israel attacked Egypt in Sinai. On the following day, France and the United Kingdom issued a twelve-hour ultimatum to the two belligerents demanding a cease-fire and withdrawal of the troops to 10 miles west and east of the Canal in twelve hours. As expected, Egypt rejected the withdrawal of its army from the Egyptian territory. Once the ultimatum expired, France and the United Kingdom launched the “Musketeer” operation that provided for the bombing of the Canal zone and the landing of paratroopers in the area in order to take control of the Canal. On November 2nd, Egypt scuttled some of its vessels at the Suez Canal, blocking it. In the meantime, British and French troops occupied three strategic areas: Port Said, Ismailia, and Suez.

In New York, the UN General Assembly gathered in an emergency plenary session and promptly adopted three resolutions: Resolution 997 (ES-I) of November 2, 1956, demanding a cease-fire, the withdrawal of Israeli forces behind the Armistice demarcation line of 1948, abstaining from any action that could compromise the entry into force of the Resolution, and the reopening and securing of the Suez Canal;²³ Resolution 998 (ES-I) of November 4, 1956, demanding authorisation for the creation of an intervention force under UN auspices that would supervise the implementation of the Resolution of November 2nd;²⁴ Resolution 999 (ES-I), of November 4, 1956, reminding all the parties to implement the first Resolution.²⁵

The United States was kept in the dark about the military intervention of its European allies and strongly condemned the Franco-British action. This opened the first major crisis within NATO, made even worse by the fact that the action prevented the United States from morally condemning the Soviet invasion of Hungary launched on November 4, 1956.

The Italian reaction was surprisingly not so harsh. The Minister of Foreign Affairs Martino wired the Permanent Representative of

²³ United Nations General Assembly (UNGA), Resolution (Res.) 997 (ES-I), November 2nd 1956.

²⁴ UNGA, Res. 998 (ES-I), November 4th 1956.

²⁵ UNGA, Res. 999 (ES-I), November 4th 1956.

Italy to the United Nations in New York, Leonardo Vitetti, the official position of the Italian government:

“V.E. è pregata di voler allinearsi sia per quanto concerne suo intervento alla riunione straordinaria Assemblea sia per votazione all’atteggiamento americano. Tenendo presente però che la solidarietà occidentale e necessità non turbare eccessivamente nostre relazioni con governi inglese e francese è e rimane fondamento di politica estera italiana, prego V.E. voler contenere termini moderati redazione testo eventuale mozione censura e formulare intervento in maniera comprensiva per gli interessi anglo-francesi.”²⁶

Although Italy had a significant opportunity to distance itself from the Franco-British position, aligning itself with the American one and proposing a more determinate presence in the Mediterranean Sea and in the Middle East, as Gronchi, Fanfani, and a large part of Palazzo Chigi requested, (However,) it was also true what the Italian Ambassador in London, Vittorio Zoppi, pointed out to Martino:

“Qualche volta potremmo essere tentati di seguire l’esempio degli Stati Uniti, i quali, come potenza mondiale e data la varietà e complessità dei loro interessi, si permettono di deludere i loro partners europei [...] [Ma] ciò che è permesso ad una potenza come gli Stati Uniti non è concesso ad altri paesi. Questi anzi possono trovarsi esposti a attirare su di sé quei rancori che [...] non possono riversarsi sull’America.”²⁷

²⁶ “H.E. is requested to align himself with the American behaviour both with regard to your speech at the General Assembly extraordinary session and with regard to the vote. Bearing in mind that Western solidarity and the need to not upset excessively our relations with the British and the French governments are and have to be the bedrock of our foreign policy, I ask H.E. to use moderate terms while drafting a motion of censure and to formulate your speech in a sympathetic way towards Franco-British interests.” ONELLI Federica, *All'alba del neoatlantismo. La politica egiziana dell'Italia 1951-1956*, p. 121.

²⁷ “Sometimes we may let ourselves be tempted to follow in the footsteps of the United States, who is allowed to disappoint its allies since it is a great power and given the variety and complexity of its interests [...]. [However] what is allowed to the United States is not permitted to other States. The latter, on the contrary, may be subject to those rancours that [...] could not be expressed in relations to America”. BROGI Alessandro,

The “temptation” Zoppi was talking about could have cost dearly to Italy. The risk of the consolidation of the “*entente*” between France and the United Kingdom and the risk of the stiffening of the Italian position on the Suez issue would have compromised the relaunch of the European integration process. Bearing this in mind, it is possible to understand the Italian action during the Suez crisis: (1) to improve relations with European powers rather than making them worse; (2) to take the opportunity to bolster the Atlantic Alliance rather than taking advantage of the situation to enhance national prestige. Thus, on the one hand, Martino condemned the use of force and the delegitimization of the UN work, while on the other hand he tried to see the Franco-British decision from a positive perspective without paying attention to those who raised a claim of malice aforethought. Following this route, Italy abstained from voting on Resolution 1120 (XI) of November 24, 1956 that was promoted by the United States and that demanded a quicker phase-out of the Franco-British forces from the Suez Canal²⁸.

The British Ambassador in Rome, Ashley Clarke, clearly stressed in his reports this tendency of Italian diplomacy. According to him, “Italy, despite its Mediterranean ambitions and its privileged relationship with the majority of the Arab countries, would not be able to be autonomous from the Western sphere and to strengthen its position at the expense of its European allies.”²⁹ The Foreign Office shared Clarke’s analysis, and Anthony Eden, surprised that Italy had been so close to the British position, expressed his thanks to the Italian Prime Minister Segni “for taking into consideration the [...] British arguments.”³⁰

The position of Segni drew criticism from the President of the Italian Republic, who feared a deterioration of relations with the Arab countries. In particular, Gronchi was concerned about a confidential note sent to him by the Egyptian Ambassador in Rome in which was expressed disappointment for “Italy’s lenient attitude towards Paris and

L'Italia e l'egemonia americana nel Mediterraneo, p. 231.

²⁸ UNGA, Res. 1120 (XI), 24 November 1956.

²⁹ WULZER Paolo, *Il Mediterraneo nei rapporti italo-britannici (1945-1958)*, p. 283.

³⁰ *Ivi*, p. 289.

London.”³¹ Criticism of the softer line adopted by Segni and Martino also came from the United States: during the NATO meeting in December 1956, the US Secretary of State stressed that during the Suez crisis “the «politics of principle» should have prevailed the «politics of friendship»,”³² not the contrary.

Meanwhile, after Egyptian approval in mid-November, the United Nations Emergency Force (UNEF) was deployed in the area of the Suez Canal and its mission was to maintain and supervise the end of the hostilities. The withdrawal operation of the French, British, and Israeli forces ended in March 1957, when the last Israeli troops left Sharm El Sheikh and Gaza.

The Suez conflict had very significant implications on the international level. The outcome of the war determined the decline of the last two colonial powers in Europe, France and the United Kingdom, and it reduced their capacity of projection in the Middle East. It sanctioned the supremacy of the United States’ hegemony on the Mediterranean Sea and the Middle East; it moved the center of gravity of the Cold War and of the US-Soviet rivalry to the Middle East, a neutral zone until then. Finally, the war revived the Arab rancour against Israel, contributing to the chronic instability of the area.

In Italy, the Suez crisis made explicit the conflict within the policy-makers on how to enact foreign policy and it risked becoming “the reason for a great rift within the democratic coalition”³³ for the first time since 1947. On the one hand, those like Martino and Segni sought total loyalty to NATO and to the European integration process; on the other hand, those others like Gronchi, Pella, Fanfani, and Mattei strove for enhancing Italy’s “peculiarity” and raising the Italian international profile. Internal rifts and personal rivalries, rather than the constraints derived from the Atlantic Alliance or the direct pressure from its allies, prevented Italy from constructing an autonomous, coherent, and comprehensive foreign policy towards the Middle East.

³¹ ONELLI Federica, *All'alba del neatlantismo. La politica egiziana dell'Italia 1951-1956*, p. 123.

³² *Ibidem*.

³³ WOLLENBORG L. J., *Stars, Stripes and Italian Tricolor: the United States and Italy 1946-1989*, Praeger Publishers, New York, 1990, p. 60.

BIBLIOGRAPHY

CACACE Paolo, *Venti anni di politica estera italiana (1943-1963)*, Bonacci editore, Roma, 1986

CALCHI NOVATI Gian Paolo, *Il canale della discordia: Suez e la politica estera italiana*, Quattro Venti, Urbino, 1998

CALCHI NOVATI Gian Paolo, *Mediterraneo e questione araba nella politica estera dell'Italia*, in AA. VV. "Storia dell'Italia repubblicana", vol. 2, tomo I, Einaudi, Torino, 1995

DE LEONARDIS Massimo (a cura di), *Il Mediterraneo nella politica estera italiana del dopoguerra*, Bologna, 2003

DI NOLFO Ennio, RAINERO Romain H., VIGEZZI Bruno (a cura di), *L'Italia e la politica di potenza in Europa (1950-1960)*, Marzorati, Settimo Milanese, 1992

FERRARIS Luigi Vittorio (a cura di), *Manuale di politica estera italiana 1947-1993*, Editori Laterza, Roma-Bari, 1996

ISTITUTO PER GLI STUDI DI POLITICA INTERNAZIONALE, *Annuario di politica internazionale*, 1956, Dedalo, Bari, 1957

MAMMARELLA Giuseppe, CACACE Paolo, *La politica estera dell'Italia. Dallo Stato unitario ai giorni nostri*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2012

ONELLI Federica, *All'alba del neoatlantismo. La politica egiziana dell'Italia 1951-1956*, Franco Angeli, Milano, 2013

PIZZIGALLO Matteo, *Cooperazione e relazioni internazionali. Studi e ricerche sulla politica estera italiana del secondo dopoguerra*, Franco Angeli, Milano, 2008

SABBATUCCI Giovanni, VIDOTTO Vittorio, *Storia d'Italia. Vol. 5 La Repubblica*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2004

UNITED STATES DEPARTMENT OF STATE, *The Foreign Relations of the United States, 1955-1957. Western Europe and Canada*, vol. XXVII, P. John Glennon (Editor), U.S. Government Printing Office, Washington D.C., 1992

VARSORI Antonio (a cura di), *La politica estera italiana nel secondo dopoguerra 1943-1957*, LED, Milano, 1993

VARSORI Antonio, *L'Italia nelle relazioni internazionali dal 1943 al 1992*, Laterza, Roma, 1998

WOLLENBORG Leo J., *Stelle, strisce e tricolore. Trent'anni di vicende politiche fra Roma e Washington*, Mondadori, Milano, 1983

WULZER Paolo, *Il Mediterraneo nei rapporti italo-britannici (1945-1958)*, Aracne, Roma, 2010

Cvetko Andreeski¹, Slagjana Topuzoska²

University Sv. Kliment Ohridski – Bitola

UDC 368.91(497.11)

368.91(497.7)

Original Scientific Paper

Received: 06.11.2016.

Accepted: 29.11.2016.

STRUCTURAL ANALYSIS OF LIFE INSURANCE: A COMPARATIVE STUDY BETWEEN THE REPUBLIC OF MACEDONIA AND REPUBLIC OF SERBIA

ABSTRACT: The development of life insurance is socially and financially the most important type of insurance for every country, because of the long-term coverage of the risks and savings components of this type of insurance. There are many research papers about the influence of determinants on the development of life insurance. In this paper we have done research on data related to life insurance offerings in the Republic of Serbia and the Republic of Macedonia. The research is comparative for the same determinants in each country context and their respective influences on life insurance.

KEYWORDS: life insurance, determinants, analysis

1. Introduction

Life insurance in the Republic of Macedonia and Republic of Serbia is not thought of as a new product, though it is also not yet present to the degree in which it is in developed countries. In some countries of Europe, in the USA, and in Japan, life insurance accounts for more than 50% of the total extent of insurance (Eliskovski M.), which provides greater security for the insured in the case of death or in encountering a specifically designated scenario after reaching a respective determined age, but also as a foundation for investment in different sectors.

¹ cvetko.andreeski@yahoo.com

² slagjana.topuzoska@hotmail.com

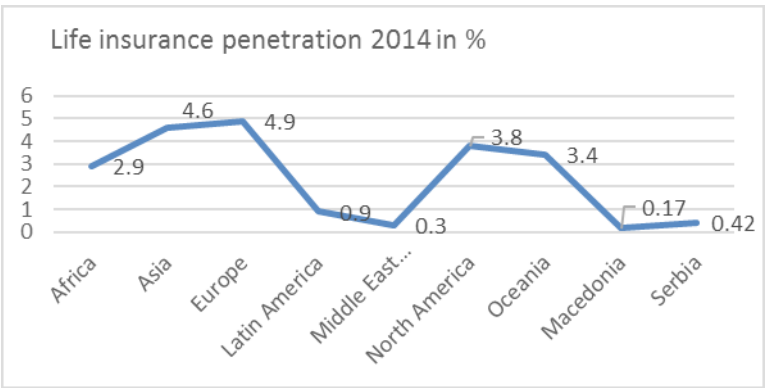
Many researchers have analyzed the development of life insurance in the global (Francois O.), a regional, or a national context (Andreeski, Milosevic, Njegomir and Eliskovski). In the literature corresponding to life insurance (Milosevic and Petrovic) can be seen a variety of determinants which affect life insurance. The most significant determinant is Gross Domestic Product, but there are also additional important determinants such as monetary politics, the development of social insurance, and the tendency to save, etc.

In the Republic Macedonia and the Republic Serbia we can find an increasing trend regarding the penetration of life insurance in the marketplace in recent years, though its presence is not yet in the range at which it is present in more developed countries, and is not yet competitive with certain developing countries, such as those which are members of the European Union. Based on the increase in the number of life insurance companies and their appearance on the insurance market, there is clear evidence of the development of life insurance in Macedonia and Serbia. In the following paper, an analysis is presented of the current state of life insurance in the Republic of Macedonia and the Republic of Serbia, as well as a structural analysis and an analysis of the impact of certain determinants on the development of life insurance. The results of this research are given in the text.

2. Current State of the development of life insurance in the Republic of Macedonia and Republic of Serbia

The condition of the development of life insurance in certain states is seen through two known parameters: 1) the degree of penetration of life insurance, which is reflected as a percent of the Gross Written Premium - GWP for life insurance in comparison with the Gross Domestic Product - GDP of the state, and 2) the density of life insurance, which is measured as a percent of the gross written premium for life insurance and the number of residents of the state. In Chart 1 the given values of life insurance penetration in certain regions of the world are presented along with the penetration of life insurance in the Republics of Macedonia and Serbia.

Chart 1: Life insurance penetration in certain regions, Macedonia, and Serbia

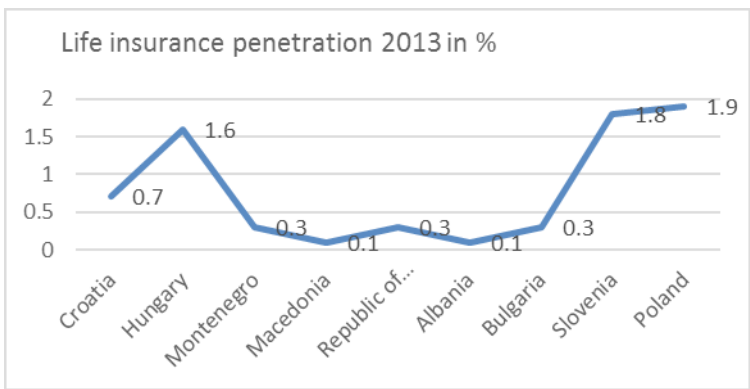

Source: Sigma Swiss Re and own calculations

From data it can be concluded that the degree of penetration of life insurance in the Republic of Serbia, and to an even greater extent in the Republic of Macedonia, is below the level of values corresponding to all regions shown, which indicates very low levels of penetration of life insurance in both markets.

In Chart 2 the values of the degree of penetration of life insurance in certain developing countries of Europe are shown.

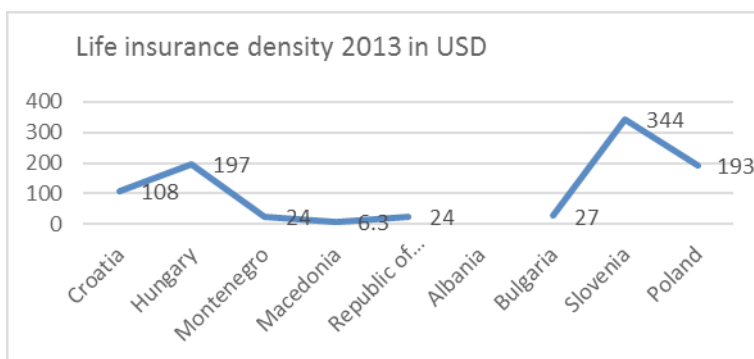
Chart 2: Life insurance penetration for certain developing countries in Europe

Source: Sigma Swiss Re

From Chart 2 we can conclude that the degree of life insurance penetration in the Republic of Macedonia is equal to the degree of penetration in Albania, while in the Republic of Serbia the degree of life insurance penetration is on par with Montenegro and Bulgaria. Slovenia, Poland, and Hungary have a degree of life insurance penetration greater than 1.5%, which indicates that they clearly have a more developed life insurance market than other developing countries in Europe.

Chart 3: Life insurance density in certain developing countries in Europe

Source: Sigma Swiss Re and own calculations

Chart 3 presents the values of life insurance density for some of the developing countries of Europe that were presented in Chart 2. Amongst all analyzed countries, except for Albania, for which data could not be found, the density of life insurance in the Republic of Macedonia appears to be the lowest, while life insurance density in the Republic of Serbia is at the same level as in Montenegro and close to the level of Bulgaria.

These two parameters reflect the low level of development of life insurance in the Republic of Serbia, and indicate an even lower level in the Republic of Macedonia. In the following part of the paper, research was done regarding life insurance in the Republic of Macedonia and the Republic of Serbia over the last 10 years, as well as on determinants that have affected the development of life insurance in these two countries.

3. *Development of life insurance in Macedonia and Serbia*

In Table 1 data are presented for the development of life insurance, as well as are data related to those determinants which have been proven as relevant for the development of life insurance (Andreesski, Milosevic and Eliskovski). From the data, without the need for additional analysis, it may be noted that the degree of life insurance penetration during the 10 year period analyzed has increased by 3.4 times. This is a significant increase, yet not a surprising result, as there was great potential for development. Also, we can make similar conclusions in evaluating life insurance density. The population of the Republic Macedonia did not increase as quickly as the development of life insurance. While in 2005 the life insurance density was 1.34 dollars, in 2014 it was 7.7 dollars, a measure 5.75 times as great.

Table 1: Development of life insurance, Gross domestic product, and index of living costs for the Republic of Macedonia, 2005 - 2014

Macedonia	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005
Gross written premium – life insurance	888329	729459	598134	496995	354507	300817	266670	171206	115699	154174
Total amount of GDP	7630733	7193501	7013622	6808264	6480874	6182401	6421489	6108839	5445239	5105405
GDP in million denars	525843	499560	466703	464187	437296	414622	414890	372889	334840	308447
Degree of penetration	0,1689	0,14602	0,12816	0,10706	0,08106	0,07255	0,06427	0,04591	0,03455	0,04998
Inflation (index of living costs)	-0,3	2,8	3,3	3,9	1,3	-0,8	8,3	2,3	3,2	0,5

Source: Insurance Supervision Agency

To make a structural analysis of the development of life insurance, a correlation table was created which included the measures gross written premium, gross domestic product, and inflation, presented through the index of living costs. Values are given in Table 2.

Table2: Correlation table

	GWP	GDP	Inflation
GWP	1	0,9358	-0,01667
GDP	0,9358	1	-0,189
Inflation	-0,0167	-0,189	1

From the values compiled in Table 2, a significantly large and positive correlation between the gross written premium of life insurance in the Republic of Macedonia and gross domestic product can be established. Any correlation with inflation is minor and negative, which means that this determinant cannot be regarded as relevant for modeling a series of gross written premiums. If these values are compared with previous studies of life insurance in the Republic Macedonia (Andreeski, Milosevic, Njegomir), a growth in the correlation between the gross written premium for life insurance and gross domestic product is apparent.

A model was created for the gross written premium, in which as an independent variable is taken the gross domestic product and a constant. The results are given in Table 3.

Table3: Results from the modeling of the gross written premium

Dependent Variable: GWP

Method: Least Squares

Date: 07/10/15 Time: 18:57

Sample: 2005 2014

Included observations: 10

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-1083339.	200971.5	-5.390510	0.0007
GDP	3.516963	0.468399	7.508476	0.0001
R-squared	0.875732	Mean dependent var		407599.0
Adjusted R-squared	0.860199	S.D. dependent var		262124.7
S.E. of regression	98008.35	Akaike info criterion		26.00035
Sum squared resid	7.68E+10	Schwarz criterion		26.06087
Log likelihood	-128.0017	Hannan-Quinn criter.		25.93396
F-statistic	56.37721	Durbin-Watson stat		0.565908
Prob(F-statistic)	0.000069			

The variables have a high value in regard to t-statistics and according to these statistics, the probability of parameters rejection is close to zero. While the modeling of the series is good, Durbin-Watson statistics indicate a possible serial correlation of residual of the first order. After a residual analysis was completed with Correlogram, we found that the residuals are correlated and their values are not randomly distributed (Table 4). In the model an additional variable(s) is missing, which would allow for a valid model with uncorrelated residuals.

Table 4: Analysis of residuals

Date: 07/10/15 Time: 19:05

Sample: 2005 2014

Included observations: 10

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
. ***.	. ***.	1	0.468	0.468	2.9201	0.087
. * .	. * .	2	0.077	-0.181	3.0101	0.222
. ** .	. ** .	3	-0.284	-0.320	4.3906	0.222
. *** .	. * .	4	-0.407	-0.171	7.6960	0.103
. *** .	. ** .	5	-0.440	-0.250	12.350	0.030
. ** .	. * .	6	-0.308	-0.169	15.189	0.019
. .	. .	7	0.005	0.069	15.190	0.034
. * .	. * .	8	0.145	-0.142	16.453	0.036
. ** .	. .	9	0.243	-0.030	23.542	0.005

The same analysis was made for data on the development of life insurance in the Republic of Serbia. The degree of the penetration of life insurance in the Republic of Serbia increased by 2.3 times over the past 10 years.

Table 5: Development of life insurance, gross domestic product, and index for living costs in the Republic of Serbia, 2005 - 2014

Serbia, percentage participation of life insurance	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005
T1	22,2	18,4	17,2	16,0	13,9	12,8	10,3	7,9	7,4	8,3
T2	20,4	17,8	17,0	15,4	14,2	13,1	10,4	9,4	7,9	6,4
T3	20,9	18,8	17,6	15,8	14,8	13,5	10,9	10,4	8,7	7,3
yearly	23,1	22,0	19,3	17,4	16,5	14,7	12,2	11,0	10,6	9,5
Total premium million euro	574	559	540	548	536	558	589	565	485	405,7
GDP million euro	31590,9	34262,9	31683,1	33423,8	29766,3	30654,7	33704,5	29451,6	24434,6	21103,3
Degree of penetration	0,41972	0,35893	0,32894	0,28528	0,29711	0,267581	0,2132	0,21102	0,21039	0,18263
Inflation (index for living costs)	2,2	1,7	12,2	7	10,3	6,6	8,6	11		

Source: National bank of Serbia, Insurance supervision sector

In Table 6 are given the values from the correlation matrix of data on the GWP, GDP, and Inflation.

Table 6: Correlation table

	GWP	GDP	Inflation
GWP	1	0,90721	-0,36018
GDP	0,90721	1	-0,50857
Inflation	-0,36018	-0,50857	1

From the values in Table 6, it can be noted that the degree of correlation between the gross written premium and gross domestic product in the Republic of Serbia is slightly weaker than the same correlation found in the Republic of Macedonia, though it is still significant. Inflation, as presented through the index of living costs, shows a higher degree of correlation with GDP than with the GWP. Because of this, inflation can't be included in the modeling of the GWP series. In Table 7 are presented the results of the GWP series model.

Table 7:

Dependent Variable: GWP

Method: Least Squares

Date: 07/10/15 Time: 19:45

Sample: 2005 2014

Included observations: 10

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	6656.737	1928.518	3.451737	0.0087
GDP	-0.191806	0.063705	-3.010868	0.0168
R-squared	0.531213	Mean dependent var		901.1000
Adjusted R-squared	0.472615	S.D. dependent var		1109.220
S.E. of regression	805.5302	Akaike info criterion		16.39773
Sum squared resid	5191031.	Schwarz criterion		16.45825
Log likelihood	-79.98867	Hannan-Quinn criter.		16.33135
F-statistic	9.065324	Durbin-Watson stat		2.301699
Prob(F-statistic)	0.016791			

From the statistics given in Table 7, we can conclude that the correlation between the gross written premium and gross domestic product is substantially lower when compared to the model for the Republic of Macedonia, but the Durbin - Watson's statistic has a value close to 2, which means that there is a possible absence of a serial correlation of the residuals. Also, the criteria for model evaluation have lower values in comparison to the model for the Republic of Macedonia, which indicates that we have a better model. The correlation values of the residuals are given in Table 8. We can see lower correlation values for the residuals, compared with the previous model. However, it's expected that if an additional valid variable were introduced, an even better model could be created.

Table 8: Correlation values of the residuals

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
. *** .	. *** .	1	-0.353	-0.353	1.6601	0.198
. ** .	. *** .	2	-0.232	-0.407	2.4652	0.292
. * .	. * .	3	0.194	-0.088	3.1125	0.375
. .	. .	4	0.010	-0.031	3.1144	0.539
. * .	. * .	5	-0.161	-0.138	3.7331	0.588
. .	. * .	6	0.053	-0.097	3.8187	0.701
. * .	. ** .	7	-0.145	-0.342	4.6564	0.702
. * .	. * .	8	0.139	-0.112	5.8147	0.668
. .	. * .	9	-0.007	-0.148	5.8198	0.758

The test for normal distribution indicates that the sum of the residuals is near the value of 0, and the probability of the acceptance of the residuals as an uncorrelated series is greater than 90%.

4. Conclusion

Although significant progress in the development of life insurance in the Republic of Serbia and the Republic of Macedonia has been demonstrated, we cannot say that these countries are at the same level of the developing countries in the European Union, nor are they on par with the other measured regions of the world. To get closer to the developing countries in the European Union, the Republic of Serbia required an increase in the density of life insurance of no less than four times, and this increase in the Republic of Macedonia would have to be at least 16 times. In the last ten years, the density of life insurance in the Republic of Macedonia has increased 7.7 times, yet at this same rate of increase, it would take more than 20 years for the country to be relatively even with other developing countries in Europe.

As anticipated, the most influential determinant in the structure of the development of life insurance is gross domestic product. The correlation of this determinant with the gross written premiums in both countries is higher than 0.9. However, while this parameter is most relevant in modeling of the gross written premium, it is not enough for the creation of a valid model of the serial. For this to be achieved,

additional parameter(s) are required which should not be in correlation with GDP and yet which would still be valid for the model.

In both counties we can find five sizable companies for life insurance, but we can say that according to measures of the development of life insurance, the Republic of Serbia has a more developed life insurance market. If the Republic of Macedonia continues with its recent rates of life insurance development, it will take ten years for it to reach the actual level of the development of life insurance currently in place in the Republic of Serbia.

References

1. Box, George E.P. *Time Series Analysis - Forecasting and Control*. New Jersey: Prentice-Hall, 1994.
2. Chatfield, C. *The Analysis of Time Series - An Introduction* (Fourth edition). London etc.: Chapman & Hall, 1989.
3. Cvetko A., Bratislav M., Vladimir Nj. Analysis of the Life Insurance Market in the Republic of Macedonia, Economic Annals, Volume LVII, No. 194 / July – September, Belgrade 2012
4. Francois O., Life Insurance in Developing Countries, A cross Country Analysis, UNCTAD/OSG/DP/93, December, 1994
5. Gujarati, Domodar N. *Basic Econometrics* (Third edition). New York etc.: McGraw-Hill, 1995.
6. <http://www.stat.gov.mk/>
7. <http://www.swissre.com/sigma/>
8. Tihomir J., *Economics of Insurance*, Euro-Mak Company DOO, Skopje, 2005 god.
9. Mills, Terence C. *The Econometric Modelling of Financial Time Series*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
10. Stewart, Jon. *Econometrics*. New York etc.: Philip Allan, 1991.
11. www.aso.mk
12. www.nbrm.mk
13. www.nbs.rs
14. Bratislav M., *Life and Health Insurance*, entry for scientific research work, FTU – Ohrid, 2008
15. Vladimir Nj., *Insurance and Reinsurance*, Tectus, Zagreb, 2011
16. The Annual Report for the Insurance Market in the Republic of Macedonia for the years 2005-2008 years. Ministry of Finance
17. The Annual Report for the State and Movement to the Insurance Market in the Republic Macedonia in the years 2009-2014. Insurance Supervision Agency
18. Zdravko P., Tomislav P., *Life Insurance*, Glosarium, Belgrade, 2003
19. Milan E., “Economic Determinants of Consumption of Life Insurance in the Republic of Macedonia,” Insurance Supervision Agency, August, 2011

Aleksandar Vasić

Katedra za psihologiju

Fakultet za pravne i poslovne studije dr

Lazar Vrkatić

Univerzitet Union, Beograd

UDC 159.9:929 Cattel R. B.

Pregledni rad

Primljeno: 8. 12. 2016.

Prihvaćeno: 26.12.2016.

RAYMOND B. CATTELL (1905–1998) I POLA VEKA MULTIVARIJATNE EKSPERIMENTALNE METODOLOGIJE

REZIME: Prošle godine navršilo se 110 godina od rođenja Raymonda Bernarda Cattella (1905–1998), a ove, 2016. godine, oko pola veka od osnivanja Društva za multivarijatnu eksperimentalnu psihologiju, pokretanja njegovog danas veoma uticajnog časopisa i objavljivanja obimnog priručnika za multivarijatnu eksperimentalnu psihologiju. Ovi događaji obeležavaju tek nekolicinu među mnogim Cattellovim doprinosima modernoj psihologiji. Poluvekovni jubilej predstavlja prigodnu priliku za podsećanje na jednog od najvećih istraživača u psihologiji 20. veka, kao i na osnovne postavke i pojmove multivarijatne eksperimentalne metodologije koju je Cattell istrajno zagovarao tokom čitave svoje plodne karijere. Među osnovnim pojmovima i postavkama multivarijatne metodologije za ovu priliku su izdvojeni: šire shvatanje eksperimenta, taksonomija istraživačkih nacrta, razlikovanje matematičko-statističkih modela, iz njih izvedenih modela merenja i teorijskih modela, kao i unakrsna provera. Istaknuti su i neki razlozi potiskivanja ovog značajnog Cattellovog doprinosa modernoj psihologiji koji su, svojevremeno, predstavljali i povod za njegove ponekad oštre kritike naučnog stvaralaštva. To je, pre svega, ugledanje moderne psihologije na druge, razvijenije nauke i iz toga nastalo idolopoklonstvo takozvanim metodološkim tradicijama. To idolopoklonstvo jedan je od osnovnih činilaca inercije akademije koja se održava kroz ustaljenu recenzentsku praksu, odnosno podučavanje i mentorstvo budućih

psihologa u tim tradicionalnim okvirima. Uprkos kasnijem razvoju ili, bolje, preživljavanju multivarijatne eksperimentalne metodologije, još uvek su aktuelna i Cattellova upozorenja na potencijalne opasnosti od njenog svođenja na složene matematičko-statističke modele i njihove zloupotrebe u psihološkim i srodnim istraživanjima.

KLJUČNE REČI: *Raymond B. Cattell, psihologija, multivarijatna eksperimentalna metodologija, istraživački nacrti.*

„Zaplovili smo početkom 20. veka pre osvita bilo čega što bi se moglo nazvati psihologijom kao naukom (...) Ali, sada panorama počinje da se rasvetljava. Na jednoj strani su uvežbani navigatori; na drugoj strani je sačinjena matematičko-statistička osnova za multivarijatni eksperiment.“ (Cattell, 1984, str. 172)

UVOD

Vremenska odrednica jubileja u naslovu je uslovno tačna i zbog toga je, kao korektiv, naveden i prigodni citat na početku ovog teksta. Naime, nastanak i razvoj multivarijatne eksperimentalne metodologije ima svoje začetke u naučnim pregnućima iz druge polovine 19. i prvih decenija 20. veka. Tadašnja dostignuća povezuju se sa imenima kao što su Francis Galton (1822–1911), Karl Pearson (1857–1936), George U. Yule (1871–1951), Charles E. Spearman (1863–1945), Cyril L. Burt (1883–1971), H. Hotelling (1895–1973), L. L. Thurstone (1887–1955) i mnogi drugi. Poneka od ovih imena pojavljivaće se i kasnije, što je i prirodno, jer je tu sadržinski reč o isprepletenim, prekretnim ostvarenjima na samom začetku moderne psihologije u razvoju složenih matematičko-statističkih modela iz njih izvedenih modela merenja i prvih kvantitativnih, dimenzionih teorija (Vasić i Šarčević, 2013; Vasić, 2016). Pomenuti začetnici multivarijatne eksperimentalne psihologije mogu se smatrati prvom generacijom dok je Raymond Bernard Cattell, kome je posvećen ovaj esej, jedan od ponajviše istaknutih predstavnika druge generacije psihologa istraživača u duhu ovog objedinjujućeg metodološkog pristupa.

Ideja o društvu koje bi se bavilo razvojem i promovisanjem multivarijatne eksperimentalne metodologije nastala je, takođe, ranije, nekoliko godina pre objavljivanja jedne monografije i prvog broja časopisa koji su ovde poslužili kao formalni povod za obeležavanje poluvekovnog razvoja te metodologije. Naime, Cattell (1990) tvrdi da je na njegovu inicijativu 1959. godine organizovan sastanak na Univerzitetu Illinois, na koji je pozvao kolege iz Sjedinjenih Američkih Država, Engleske i Nemačke. Tada se nekolicina prisutnih, a možda i većina, imajući u vidu kasniji razvoj događaja, saglasila sa predlogom o osnivanju takvog društva. Cattell je tada predložio i nacrt osnivačkog akta društva sa „nekoliko neobičnih odredbi“ (Cattell, 1990, str. 48) od kojih neke nisu prošle do kraja formulisanja tog dokumenta. Recimo, Cattell je smatrao da sastanci društva treba da se održavaju u malim sredinama a ne u velikim gradovima, kako bi se obezbedila usredsređenost na povod sastanka i umanjio turistički polet učesnika; da treba izbeći gomilanje „sedih glava“, odnosno stvaranje nedodirljivih autoriteta tako što bi se članovi penzionisali sa 65 godina sa pravom na uobičajenu proceduru ponovnog izbora, te da veličinu društva treba ograničiti na 60-ak članova sa pretpostavkom da će bar polovina prisustvovati sastancima, što bi omogućilo manje formalan rad i spontanu i plodnu razmenu kroz neposrednu diskusiju. Zvanično, postojanje *Društva za multivarijatnu eksperimentalnu psihologiju*¹ datira od 1960. godine, a njegov prvi predsednik u prva dva jednogodišnja mandata bio je R. B. Cattell. Među kasnijim predsednicima Društva nalaze se i takva imena, možda i poznata lokalnoj psihološkoj zajednici, kao što su: Norman Cliff, Jacob Coen, Donald W. Fiske, Chester W. Harris, John L. Horn, Henry F. Kaiser, Roderick McDonald, Stenley A. Mulaik i William Revelle.²

Ipak, dva druga događaja, više formalne prirode, podržavaju naslov eseja o poluvekovnom jubileju multivarijatne eksperimentalne metodologije. Prvi od njih je pokretanje časopisa *Multivarijatno*

¹ Iako je R. B. Cattell insistirao na izrazu *multivarijatna eksperimentalna psihologija*, ovde će se, izuzev u neposrednom pozivanju, uvažavajući činjenicu da je reč o metodologiji koja se primenjuje i u drugim naučnim disciplinama, koristiti izraz *multivarijatna eksperimentalna metodologija*.

² O samom Društvu, v. na <http://www.smep.org>.

istraživanje ponašanja (*Multivariate Behavioral Research*; Cattell, 1966a),³ a drugi uređivanje i objavljivanje obimnog *Priručnika za multivarijatnu eksperimentalnu psihologiju* (*Handbook of Multivariate Experimental Psychology*; Cattell, 1966b). Časopis čiji je prvi broj objavljen iste godine kada i priručnik pokrenut je sa osnovnom idejom da promoviše multivarijatnu metodologiju i, posebno, njoj svojstvene složene matematičko-statističke modele. Ali što je daleko važnije, taj časopis je bio zamišljen i sa ciljem da istakne i značajne doprinose saznanju o psihičkim procesima i strukturama koji počivaju na tim metodološkim osnovama (Cattell, 1990). Časopis čiji je prvi urednik – naravno – bio R. B. Cattell, danas je zašao u 51. godinu postojanja sa šest brojeva godišnje i faktorom uticaja od 4,755.

Priručnik za multivarijatnu eksperimentalnu psihologiju (Cattell, 1966b) je, zapravo, obimna monografija koja na oko 940 strana i u dva dela prikazuje osnove ove metodologije, kao i njenu primenu u istraživanjima usmerenim na opisivanje i razumevanje psihičkih procesa i struktura. U ovom priručniku, koji je zbog značaja, obima i boje korica među posvećenicima poznat i kao *Zelena Biblija*, pored Cattella i već pomenutih Cyrila L. Burta, Chestera W. Harrisa i Johna L. Horna, poglavlja su napisali još i John M. Digman, Louis Guttman, Paul Horst, Kurt Pawlik i Joseph R. Royce. Saglasno osnovnoj ideji koja je dovela do osnivanja Društva i pokretanja njegovog časopisa, prvi deo priručnika je više opšteg i istovremeno više tehničkog karaktera, jer je usredsređen na osnovne pojmove multivarijatne metodologije i njoj prirodene, složene matematičko-statističke modele. Drugi deo priručnika sadrži poglavlja o nekim istraživačkim rešenjima i iz njih proisteklim supstantivnim doprinosima razvoju teorija koje se odnose na strukturu i dinamiku psihičkih pojava, te veličinama i prirodi uticaja njihovih antecedenata, kao i njihovih konsekvenci u različitim oblastima života i rada.

Zelena Biblija je doživela i drugo izdanje, sada sa plavim koricama koje bi trebalo da ukažu na izvesnu ako ne zrelost, onda bar uznapredovalu mladost (Nesselroade & Cattell, 1988). U tom izdanju, Cattellova uvodna poglavlja koja su ovde osnovno polazište u prikazu multivarijatne eksperimentalne metodologije gotovo doslovno se

³ O časopisu, v. na <http://www.tandfonline.com>.

ponavljaju. Među izmenama i novinama u drugom izdanju posebno se ističu poglavlja o novijim matematičko-statističkim modelima koji u okviru odgovarajućih istraživačkih nacrtu omogućavaju neposredno testiranje složenih strukturalnih i dinamičkih hipoteza. Među njima su i danas veoma popularna konfirmatorna faktorska analiza i modeliranje strukturalnim jednačinama, hijerarhijsko ili modeliranje na više nivoa i modeliranje latentnih kriva rasta. Takođe, iskustvo od gotovo tri decenije navelo je Cattella da u ovom izdanju dopuni i detaljnije pojasni neka ranija upozorenja na stranputice u naučnostručnoj praksi koja počiva na primeni ove metodologije – tačnije, na zastranjujuće svodenje te metodologije na složene matematičko-statističke modele analize podataka.

Od *Zelene Biblije* iz 1966. godine do danas objavljeni su i mnogi drugi udžbenici i priručnici koji su posvećeni multivarijantnoj metodologiji. Ali samo poneki časni izuzetak uvažava i širu perspektivu ovog pristupa ili tek ponešto od onoga što je zagovarao Cattell (Bollen, 1989; Cooley & Lohnes, 1971; Harlow, 2014; Loehlin, 2004; Mulaik, 2009; Pedhazur & Pedhazur Shmelkin, 1991; Tinsley & Brown, 2000). Većina novijih izvora usredsređena je samo na neke aspekte ovog objedinjujućeg metodološkog pristupa i to najčešće na samo jedan ili više multivarijantnih matematičko-statističkih modela analiza podataka (Anderson, 2003; Grimm & Yarnold, 1995, 2000; Mulaik, 1972; Rencher & Christensen, 2012; Tabachnick & Fidell, 2007). Neki od tih izvora, takođe, napisani su karakterističnim matematičko-statističkim stilom koji uglavnom odbija većinu psihologa kao i istraživače i praktičare iz drugih srodnih oblasti. Takav pristup navodi na pogrešan zaključak da je multivarijantna eksperimentalna metodologija zapravo ništa drugo nego datametrika ili samozadovoljno analiziranje podataka (Hetherington, 2000). Pri tome se – te otuda i pogreška u zaključivanju – ne zna, ili se smatra nebitnim, na osnovu čega i iz čega su nastali ti podaci koji kao da vise u vazduhu i bez ikakvog osnova u ključnim shvatanjima naučnog istraživanja, eksperimenta, istraživačkih nacrtu i merenja, kao i nadasve važne uloge teorija u svemu tome. Takav tretman multivarijantne eksperimentalne metodologije, zajedno sa njenim statusom u metodološkim priručnicima i kursevima, osnovni je simptom njenog potiskivanja i izvesnog zaborava, bar kada je reč o ranim izvorima i Cattellovim doprinosima njenom razvoju.

Poluvekovni jubilej iz naslova pogodna je prilika da se podseti na neke izvorne postavke i pojmove multivarijatne eksperimentalne metodologije. Ovde će se posebno razmotriti shvatanje eksperimenta, taksonomija istraživačkih nacrtā, unakrsna provera i razlikovanje međusobno uslovljenih teorijskih, matematičko-statističkih modela, kao i iz njih proisteklih modela merenja, što je sve od značaja za veći deo, ako ne i sveukupna psihološka istraživanja i praksu (Vasić i Šarčević, 2013; Vasić, 2016). No, pre osvrta na osnovne postavke i pojmove multivarijatne eksperimentalne metodologije, red je i obaveza da se podseti i na njenog zdušnog zagovornika – Raymonda Bernarda Cattella.

BIOGRAFSKA SKICA⁴

Život Raymonda Bernarda Cattella jedan je od retkih primera koji u potpunosti podržavaju onu staru izreku da je raditi nauku isto što i živeti je. Cattell je rođen 20. marta 1905. godine u malom mestu u blizini Birmingema u Engleskoj, kao drugi od tri sina u to vreme uspešnih roditelja koji nisu imali visoko obrazovanje. Štaviše, Raymond je dugo vremena bio jedini u široj porodici koji je postigao više nego zapaženu naučnu karijeru. Rođenje R. B. Cattella bilo je godinu dana pošto je C. E. Spearman, njegov budući mentor, objavio dva za razvoj moderne psihologije prekretna članka (Spearman, 1904a,b) i u istoj godini kada je pod mentorstvom W. Wundta odbranio svoju doktorsku disertaciju (Spearman, 1905; v. takođe Vasić, 2014).

Cattelov otac je bio preduzimljivi konstruktor mašina, a njegova majka kćer jednog uspešnog industrijalca iz dobrostojeće porodice. Kada je Cattell imao šest godina, njegova porodica se preselila u Devon na južnoj obali Engleske. Tamo je Cattell sa svojim vršnjacima uživao u jedrenju i istraživanjima obala, uvala i pećina, što je podsticalo razvoj samosvojne radoznalosti koja ga je vodila tokom čitavog

⁴ Kako bi se ovaj deo teksta oslobodio unakrsnog pozivanja i tako olakšalo njegovo čitanje, izuzev citiranja koja nalažu takvo upućivanje, u ovoj podnožnoj belešci se na jednom mestu navode izvori koji su korišćeni u pisanju biografske skice Raymonda Bernarda Cattella: tekstovi samog Cattella (1974, 1984, 1990.), Internet-stranice (Berg, Child & Dreger, 2016; Horn & Cattell, H. E. P., 2016) i drugi izvori (Horn, 2001; Rewelle, 2009, 2015).

njegovog života (v. Sliku 1 sa komentarom). Pored toga, ta radoznalost ga je tokom detinjstva provela i kroz literarna ostvarenja autora kao što su, recimo, H. G. Wells (1866–1946), J. Verne (1828–1905) i Arthur Ignatius Conan Doyle (1859–1930), što je saglasno njegovoj kasnijoj hipotezi uzajamnog podsticanja i spiralnog razvoja dodatno upinjalo

Slika 1 – U Cattellovim tekstovima često se za naučna istraživanja koristi metafora plovidbe. To je, sa jedne strane, jasan odraz sretnih i bogatih iskustava iz detinjstva. Ali, to je, takođe, izraz divljenja velikim istraživačima poput Christophera Colombusa (1450/51–1506) i njegovog otkrića Novog sveta 1492. godine. Takva divljenja nedvosmisleno su prepoznatljiva i na naslovnoj strani *Novog Organona* Francisa Bacona (1561–1626) iz 1620. godine (v. Petrović, 1986). Baconova filozofija (velika obnova?) nauke, kao i kasnija Millova (John Stuart Mill, 1806–1873) analiza naučnog metoda, veoma su uticale na Cattella što se nedvosmisleno može naslutiti iz mnogih njegovih tekstova, a posebno onih iz 1966. godine koji se ovde koriste u prikazu multivarijantne metodologije. Ispod kapije Sredozemlja, koja označava kraj poznatog sveta, nalazi se latinska izreka *Multi pertransibunt et augebitur scientia* (u slobodnom prevodu, *Mnogi će proći ovuda i uvećati saznanje*). Prema Cattellu, a saglasno ovoj izreci, psihologija je empirijska nauka, te otuda i ravnopravna sa drugim naukama. Ali, na žalost, izgleda da to mnogima još uvek nije (dovoljno?) jasno i često se može prepoznati u aktuelnoj naučnoj produkciji koja ovu lepu i izazovnu nauku svodi na nasumičnu i jalovu datametriju.

tu unutrašnju motivaciju. Tome valja dodati i širi istorijsko-kulturni kontekst odrastanja početkom 20. veka i brojnih tada čudesnih naučnih dostignuća i njihove primene u različitim oblastima ljudskog života i rada, sa čime ga je, van svake sumnje, upoznao njegov otac koji je i sam bio inovator u oblasti mašinstva. Kao veoma uspešan i nagrađivan učenik, Cattell je ostvario stipendiju koja mu je omogućila da upiše a zatim 1924. godine da sa odlikama završi osnovne studije hemije.

Po svršetku osnovnih studija hemije, Cattell se našao pred ozbiljnom dilemom jednog posvećenog istraživača. S jedne strane, Cattellu se činilo da je Mendeljejev (Димитрий Иванович Менделеев, 1834–1907), posle jednog snoviđenja koje je usledilo nakon višegodišnjeg i istrajnog istraživanja, rešio (sve?) najvažnije probleme taksonomije osnovnih elemenata u prirodi. Naime, Mendeljejev je u par navrata tokom 1869. godine, jednom u Društvu hemičara Rusije, a zatim i u pisanom obliku (Mendeleev, 1869), saopštio rezultate svojih istraživanja koji su osnov onoga što se danas zove prirodni zakon osnovnih elemenata materije ili, udžbenički rečeno, periodni sistem prirodnih elemenata (Kaji, 2002).⁵ Takvo stanje u hemiji suočavalo je znatiželjnog Cattella, na jednoj strani, sa naizgled završenom slikom strukture materije kao cilja jedne od starijih (ili mlađih?) nauka. Na drugoj strani, nasuprot njegovog prirodnjačkog instituta i omiljene laboratorije, nalazila se zgrada u kojoj je Spearman osnovao i vodio psihološku laboratoriju:

„Jednog hladnog i maglovitog londonskog jutra 1924. godine okrenuo sam leđa sjajnim bocama i pipetama iz moje dobro opremljene hemijske laboratorije i otišao preko u laboratoriju Charlesa Spearmana kako bi iskusio obećanja psihologije... To je proisteklo iz mojih širokih interesovanja koja su me navela da uvidim kako je

⁵ Interesantno je da ovaj istraživač istorije hemije navodi prekretnu referencu Mendeljejeva iz 1869. godine kao „The correlation of the properties and atomic weights of the elements” – dakle, u doslovnom prevodu, ne kao *odnos* nego kao *korelacija* (*sic!*) svojstava i atomskih težina elemenata. To ne treba da čudi s obzirom na to da je u to vreme – dakle, u drugoj polovini 19. veka – Galton tek uvodio novi pojam *saodnošenja* (*co-relation*) (Vasić, 2014), kovanice koja je dobila punopravni status posebne lekseme engleskog jezika tek početkom 20. veka. Korelacija i kovarijansa kao njen nestandardizovani oblik ne samo da su temeljni pojmovi multivarijantnih matematičko-statističkih modela i multivarijantne eksperimentalne metodologije, nego i nauke uopšte.

psihologija zaista nova, izazovna granica nauke, kao i izvor racionalnog uzdanja u ljudski napredak.“ (Cattell, 1984, str. 121)

Moguće je da je Cattell do psihologije došao i nešto užim putem, osim tih širokih interesovanja koja ukazuju na razvojno ranu nespecifičnost unutrašnje motivacije za saznanjem. Naime, izgleda da je Cattell pri kraju studija hemije prisustvovao predavanju koje je jedan od njegovih budućih mentora, C. L. Burt održao na njegovom fakultetu (Cattell, 1974; Horn, 2001). U svakom slučaju, taj poletni optimizam ubrzo je ustuknuo pred stvarnošću tada nastajuće psihologije. Cattell je vremenom, delom i pod uticajem njegovih više realistički nastrojenih kolega, uvideo da su to bila mladalački zanesena očekivanja da se radi o osvitu nove nauke i da je njihovo putovanje započeto zapravo u sumraku pre zore (Cattell, 1990).

Godine 1929. Cattell je odbranio doktorsku disertaciju iz psihologije pod mentorstvom C. E. Spearmana i komentorima Ronaldom A. Fisherom (1890–1962) i C. L. Burtom. Bio je to jedan od onih naročito podsticajnih momenata za razvoj multivarijatne eksperimentalne metodologije. Naime, osnovne postavke i pojmovi ove metodologije eksplicitno su izvedeni kako bi se integrisale dve naizgled isključive tradicije istraživanja u modernoj psihologiji (Cattell, 1959, 1966c; Cronbach, 1957, 1975). U komisiji za odbranu disertacije nalazila su se dva od dvanaest najvećih britanskih a moglo bi se reći i svetskih statističara (Williams, Zimmerman, Ross & Zumbo, 2006; v. takođe Vasić, 2014). S jedne strane, bio je tu mentor Spearman koji je začeo i dalje razvijao klasičnu teoriju testa i njenu usavršenu verziju, faktorsku analizu (Vasić, 2014; Vasić i Šarčević, 2013). Tu je, sa te strane, bio i Burt, mada je on bio više zainteresovan za praktične primene tih saznanja u obrazovanju (Vasić, 2014) što je verovatno uticalo na Cattella kada je reč o njegovim ranim avanturama u psihološkoj praksi. Ova imena, po običaju, povezuju se sa takozvanom psihometrijskom ili tradicijom korelacionih istraživanja u modernoj psihologiji, poput onih koja su navedena na početku kao začetnici multivarijatne eksperimentalne metodologije. Na drugoj strani je bio Fisher, rodonačelnik analize varijanse i taksonomije klasičnih eksperimentalnih nacrta koje su usled

nastojanja tada mlade psihologije da stekne punopravni status nauke postale sinonim za svako pravo naučno istraživanje psihičkih pojava. Zato se, mada neopravdano, Fisherovo ime poistovećuje samo sa klasičnom eksperimentalnom ili – kako je to Cattell nazvao – tradicijom mesinganih instrumenata u modernoj psihologiji (Cattell, 1966c), posebno ako se ima u vidu njena srodnost sa takozvanim korelacionim istraživanjima na nivou matematičko-statističkih modela.

Dakle, tokom stasavanja u punopravnog istraživača psihičkih procesa i struktura, Cattell je bio izložen uticajima koji se uobičajeno povezuju sa dvema, prividno isključivim tradicijama istraživanja tih pojava. Može se pretpostaviti da je ideja o integraciji dve metodološke tradicije, nastala takvim mentorskim uticajima, dalje razvijana i održavana iskustvom u novoj nauci i na njoj zasnovanoj praksi. Naime, ubrzo po sticanju zvanja doktora psiholoških nauka, Cattell se suočio sa činjenicom da njegovo zvanje ne vodi posebno povoljnim mogućnostima za pristojan život, a naročito ne željenim istraživačkim prilikama. U narednih nekoliko godina, on je bio prinuđen da prihvati angažovanja u onim psihološkim aktivnostima koje je smatrao nečim što je izvan glavnih struja nauke – misleći pri tom na ometajuće aktivnosti predavača i primenjenog naučnika i malo verovatna, a očekivana angažovanja u fundamentalnim psihološkim istraživanjima.

Naime, u tom periodu Cattell je – ako je suditi po korišćenim biografskim izvorima, dosta nevoljno – bio angažovan u praksi, što je podrazumevalo učešće u nastavi i psihodijagonostički i psihološki savetodavni rad sa decom i mladima. Šest godina, u periodu od 1926. do 1932. godine, Cattell je bio predavač psihologije na odseku za obrazovanje Univerziteta u Exeteru. Pet godina zatim, od 1932. do 1937. godine, on je rukovodio savetodavnim centrom za decu i mlade i radio kao psiholog u jednoj eksperimentalnoj školi u Devonshireu. Ta nevoljnost, ali i svest o značaju tek začete psihologije, može se naslutiti iz sledećeg ispovedanja:

„U međuvremenu (između doktorata i kasnijeg angažovanja u svojstvu istraživača u Thorndikeovoj laboratoriji – prim. aut.) balansirao sam akademski pristup sa petogodišnjim iskustvom u kliničkom radu, te iako sam u tom drugom

doživljavao sebe kao šarlatana, to mi je pružilo značajno iskustvo za buduća istraživanja ličnosti i spasilo me kasnije od budalastih stvari takozvane bihejvioralne terapije. Kako sam to tada video, nasušna potreba u to vreme (koju bi mnogi šarlatani trebalo da priznaju sa ponosom makar se ne zalagali zdušno za to) bilo je istraživanje ličnosti i učenja.“ (Cattell, 1984, str. 123)

Kao klinički (školski?) psiholog, Cattell je bio suočen sa tim da je malo toga od tadašnjih psiholoških teorija bilo utemeljeno na nekim činjenicama utvrđenim u istraživanjima putem posmatranja i merenja koje bi govorele u prilog ili protiv tih shvatanja. Slično tome što je doživeo Cattell u obavljanju praktične psihološke delatnosti, pre njega je iskusio i njegov mentor C. E. Spearman kada se pozabavio istraživanjima kognitivnih sposobnosti o kojima je izvestio 1904. godine (Vasić, 2014). Takođe, angažovanje u predavanjima i psihološkom savetovanju za Cattella je predstavljalo naizgled nepremostivi ometajući činilac u nameri da se bavi istraživanjima koja su ga veoma privlačila. Takvo rano profesionalno iskustvo navelo ga je da kasnije uporno zagovara da se istraživanje i podučavanje razdvoje koliko je to moguće jer u takvoj akademskoj i psihološkoj praksi podjednako teško trpe i naučno saznanje i nastava, kao i na njima zasnovano praktično delanje. Njegovi učenici, saradnici i sledbenici, ne bez razloga, navode kako Cattell možda i nije bio posebno inspirativan predavač, ali je zato bio izvanredan mentor istraživačima u mentorskoj (*jedan prema jedan*) nastavi. Tokom tog perioda, Cattell je, verovatno pod mentorstvom C. L. Burta, stekao i zvanje mastera obrazovanja sa tezom o temperamentu i perseverativnosti, što se može smatrati zvaničnim početkom njegovih višedecenijskih istraživanja strukture i dinamike ličnosti.

Ove Cattellove životne okolnosti, zajedno sa nekim privatnim događanjima, a posebno prepreke u zadovoljenju samosvojne unutrašnje motivacije za saznanjem, okončane su pozivom Edwarda L. Thorndikea (1874–1949) sa Univerziteta Kolumbija u Sjedinjenim Američkim Državama da prihvati mesto asistenta istraživača. Ceneći pre svega Thorndikeova istraživanja procesa učenja, Cattell je smatrao kako su ta shvatanja bila daleko ispred tadašnjeg bihejviorističkog oduševljenja ot-

krićem uslovnog refleksa ruskog fiziologa I. P. Pavlova (Иван Петрович Павлов, 1849–1936). Nema razloga za sumnju u pretpostavku da su istraživačka iskustva u Thorndikeovoj laboratoriji predstavljala kamen temeljac za kasniju Cattellovu teoriju o složenom, strukturiranom učenju.

Posle godinu dana i značajnog iskustva koje je stekao u saradnji sa Thorndikeom, Cattell je prihvatio profesuru na Univerzitetu Klark gde je, između ostalog, nasledio katedru G. S. Halla iz razvojne psihologije. Tu je ponajviše radio na razvoju objektivnih merenja ličnosti i kognitivnih sposobnosti, što je rezultiralo kasnijim razvojem teorije fluidnih i kristalizovanih sposobnosti i baterije takozvanih objektivnih testova ličnosti. Potom ga je G. W. Allport (1897–1967) pozvao na Univerzitet Harvard gde je imao prilike da razmenjuje mišljenja i sarađuje još i sa Henryjem A. Murrayem (1893–1988) i Robertom W. Whiteom (1904–2001). Oba ova istraživača bili su veoma dobro upoznata sa psihoanalizom i njenim tada aktuelnim teorijskim razvojem, pri čemu je Murray poznat u psihologiji kao tvorac jedne dinamičke personologije koja se danas, nažalost, samo uzgredno pominje, dok je White bio zagovornik i začetnik jednog tada inovativnog shvatanja motivacije koje je danas integrisano u aktuelnu teoriju samoodređenja (Vasić i Šarčević, 2014). Iskustvo sa Harvarda je dodatno podstaklo razvoj istraživanja ličnosti i, posebno, motivacije, što je dovelo do retko dobro empirijski potkrepljene ali danas pomalo zaboravljene teorije dinamike i strukture ovog domena individualnog funkcionisanja. Zatim, pri kraju Drugog svetskog rata, Cattell je bio angažovan na razvoju programa za efikasni odabir vojnih rukovodilaca, što je odražavalo njegov interes za primenu psiholoških saznanja u rešavanju društvenih pitanja i što je odredilo, između ostalog, naziv jedne od najpoznatijih psiholoških laboratorija koju je ubrzo potom i osnovao.

Naredni, možda i najvažniji, momenat u razvoju Cattellove karijere bilo je imenovanje u zvanje profesora istraživača za psihologiju pri Univerzitetu Illinois, Urbana-Champaign, po završetku Drugog svetskog rata. Tom angažovanju je, po svemu sudeći, doprineo tadašnji rukovodilac Odseka za psihologiju pri tom univerzitetu, Herbert H. Woodrow (1883–1974), prema Cattellovim rečima, pre svega zbog njegove zainteresovanosti za razvoj multivarijantnih istraživanja. To

angažovanje omogućilo je Cattellu da zasnuje Laboratoriju za istraživanje ličnosti i grupnog ponašanja na Univerzitetu Illinois sa sledećim ciljem:

„Naglasak ne samo na merenju, nego na *strukturnom merenju smislenih, empirijski ustanovljenih funkcionalnih jedinstava*, bio je početni *credo* laboratorijskog rada na svim poljima. Na takvoj osnovi moglo se promišljeno poći dalje u razumevanju *razvoja* ličnosti putem genetskog *sazrevanja* i teorije *učenja* (kurzivi u originalu – *prim. aut.*).“ (Cattell, 1984, str. 124)

O značaju ovog angažovanja govore i neka zapažanja koja je Cattell često navodio u osvrtu na svoju naučnu karijeru. Prvo je Cattellovo isticanje da je ovakvo angažovanje (konačno!?) podrazumevalo slobodu od uobičajenih profesorskih obaveza na univerzitetu i rasterećeno i bezbrižno delanje u laboratoriji bez tesnog i opterećujućeg rasporeda nastave. Drugo zapažanje je zapravo Cattellova konstatacija da je pri tom angažovanju obezbedio stipendije za bar dva doktoranda svake godine, nekoliko asistenata istraživača i neophodnu službeničku podršku koja je podržavala taj intenzivan naučni rad. O tome, šta je to značilo za modernu psihologiju, govori ogroman broj članaka i monografija koje je Cattell objavio samostalno ili sa svojim učenicima i sledbenicima kao koautorima, od kojih su skoro svi bar neko vreme bili angažovani u toj laboratoriji. Treće, Cattell na nekoliko mesta ističe i jedan događaj na samom početku ovog angažovanja koji poredi sa božijim providenjem. Naime, grupa fizičara sa ovog univerziteta uspela je da obezbedi za istraživačku upotrebu jedan od prvih računara tipa ILLIAC.⁶ To je Cattellu i njegovim saradnicima dodatno omogućilo razvoj multivarijatne eksperimentalne metodologije i na njoj zasnovana

⁶ Cattell misli na prvu generaciju računara nastalih posle Drugog svetskog rata na ovom univerzitetu zbog čega i nose naziv ILLIAC (*Illinois Automatic Computer*). Prva generacija ovih računara pod imenom ILLIAC I bila je zasnovana, kao i drugi računari tog posleratnog doba, na revolucionarnoj arhitekturi fon Neumana. ILLIAC I je imao oko 2.800 katodnih cevi, bio je težak preko pet tona i analizirao je podatke pakovane u 24-bitne jedinice, pri čemu je koristio u radnoj memoriji njih 1.024. To je neuporedivo malo u odnosu na današnje uređaje koji su u široj upotrebi, poput ličnih računara i telefona, a koji vladaju mogućnostima rada na nivou reda veličine megabajta, gigabajta i terabajta.

fundamentalna i primenjena istraživanja psihičkih pojava. Ipak, valja istaći i da Cattell kada pominje ovo božije providenje naglašava da je nastanak i razvoj moćnih računara podrazumevao a nažalost i dalje podrazumeva neretko priglupе zloupotrebe njihovih mogućnosti.

Angažovanje na ovom univerzitetu, a potom i na univerzitetima Kolorado i Havaji ili putešestvije laboratorije izazovnim prostorima psihičke stvarnosti potrajalo je nekoliko decenija. Bogata naučnoistraživačka karijera nadahnutа intenzivnom unutrašnjom motivacijom i podstaknuta i podržavana avanturom istraživanja nepoznatog izražena je u autorstvu i koautorstvu u preko 500 članaka i knjiga. Zbog toga je Cattell poznat u psihologiji i kao neko ko je vrlo verovatno umeo brže da piše nego što mnogi umeju da čitaju. U tom periodu Cattell je bio mentor i komentor mnogim istraživačima u psihologiji i u toj *jedan prema jedan* nastavi izgleda da je veoma uživao, možda jednako kao i u istraživanjima. Interesantno je da njegovi učenici i sledbenici opisuju Cattella kao mentora gotovo isto kao što je Cattell (1945) svojevremeno u *hommageu* opisao svog mentora C. E. Spearmana, posebno kada je reč o britkoj i neumoljivoj kritici naučnog stvaralaštva (v. takođe Vasić, 2014). Nažalost taj i takav naučni i životni *credo*, koji sa sobom povlači i neizbežno prokletstvo mentora, verovatno je doprineo tragičnom kraju njegove bogate karijere na udaru Četvrte inkvizicije u jeku takozvane političke korektnosti (Whitney, 1997).

Glasiло Američke psihološke asocijacije je u leto 1997. godine najavilo ispred Američke psihološke fondacije (APA) da je dobitnik zlatne medalje za životno postignuće u psihološkoj nauci na nastupajućoj godišnjoj konvenciji upravo R. B. Cattell, sa sledećim obrazloženjem:

„U zapaženoj 70-godišnjoj karijeri, Raymond B. Cattell je obavio gorostasne, prekretnе doprinose psihologiji, kao što su faktorsko-analitičko mapiranje u oblasti ličnosti, motivacije i sposobnosti; korišćenje tri različita medijuma podataka; razlikovanje fluidnih i kristalizovanih sposobnosti; i mnoge metodološke novotarije. Zbog toga je Cattell prepoznat u brojnim supstantivnim oblastima pružajući tako uzor kompletnog psihologa u vremenu specijalizacije. Može se reći da je Cattell bez premca u stvaranju objedinjujuće teorije individualnih razlika

obuhvatajući intelektualne, temperamentalne i dinamičke aspekte ličnosti u kontekstu sredinskih i naslednih uticaja.“
(APA, 1997, str. 797)

Ova objava bila je kao neko lepilo koje je privuklo mnoge kako znane tako i neznane a među potonjima posebno i dvojicu koji niti su bili psiholozi, niti su na bilo koji način bili kompetentni da procenjuju Cattellov doprinos psihologiji (Whitney, 1997). Suočen sa optužbama da je kriv za zagovaranje eugenike i rasizma, Cattell je u 92. godini života bio izložen sramoti da visoko telo naučnostručne organizacije koje ga je predložilo za nagradu za životno delo povuče predlog i odluči da ga preispita u svetlu tih i takvih insinuacija. Ironija sudbine i prokletstvo mentora doveli su do toga da Cattell koji je bio britak i neumoljiv kritičar naučnog stvaralaštva u psihologiji stekne brojne neprijatelje i bude izložen udaru paranaučnika i ignoranata na kraju veoma duge i bogate karijere. Dakle, kada je Cattell već uveliko stigao na konvenciju u pratnji ličnog asistenta koji je nesumnjivo bio neophodan putniku tog doba na tolikom putu, te neutemeljene optužbe protiv Cattella navele su članove referentnog tela da neposredno pred konvenciju i uručenje nagrade formiraju komisiju koja je trebalo da utvrdi zasnovanost tih optužbi. O tome je na prikladan, diplomatski način obavešten i Cattell, ali beše kasno – Cattell je rezignirano odbio nominaciju i nedugo zatim, 2. februara 1998. godine iz Honolulua na Havajima napustio ovaj svet.

MULTIVARIJATNA EKSPERIMENTALNA METODOLOGIJA

Većina udžbenika iz psihologije, posebno kada je reč o opštim uvodnim i metodološkim udžbenicima, sadrži mantru o osnivanju prve psihološke laboratorije 1879. godine na Univerzitetu u Lajpcigu. Naime, tada je W. Wundt (1832–1920) obezbedio jednu prostoriju i za te prilike skromnu opremu za psihološka istraživanja koja su se uglavnom izvodila u klasičnom eksperimentalnom duhu.⁷ Neretko, u tim udžbenicima se

⁷ Pripovest o R. B. Cattellu i multivarijatnoj metodologiji bila bi nepotpuna bez ove podnožne beleške. Naime, mnogo je onih koji su, poput C. E. Spearmana, zaslužni za nastanak te metodologije, a koji su u Wundtovoju laboratoriji istraživali i stekli zvanja

pojavljuje i mantra koja se odnosi na određenje predmeta psiholoških istraživanja. U toj mantri se, po pravilu, obrazlaže kako je ono što se istražuje u psihologiji veoma složeno i višestruko uslovljeno, sa brojim antecedentima i konsekvencijama. Tako se prvom mantrom sa ponosom napominje da je psihologija, ugledajući se na razvijenije nauke, tek osnivanjem laboratorije za klasična eksperimentalna istraživanja zaista stekla punopravni status nauke. To je u očiglednoj suprotnosti sa onim što se ističe u drugoj mantri – naime, kada je reč o pojavama mentalnog života, da na jednoj strani ima daleko više potencijalnih uticaja (uzroka?) koji mogu voditi jednom ili, realnije, mnogim različitim, ponekad i nezavisnim ishodima (posledicama?). Dakle, ovom mantrom se ističu dva vrlo važna svojstva psihičkih pojava, ekvifinalitet i multipotencijalnost, koje je teško, a možda i nemoguće, izolovati, kontrolisati, opisati i zatim objasniti na osnovu nalaza iz klasičnih laboratorijskih istraživanja s ponosom istaknutih u prvoj mantri. Kao što Loehlin, nastavljajući duh multivarijatne eksperimentalne metodologije početkom 21. veka, valjano primećuje:

„Naučnici koji istražuju ponašanje, posebno oni koji ga posmatraju u prirodnim uslovima, retko imaju priliku za prosti bivarijatni eksperiment u kojem je jedna, nezavisna varijabla manipulirana i njene konsekvence registrovane na jednoj, zavisnoj varijabli. Čak i oni naučnici koji misle da ga (klasični eksperiment – *prim. aut.*) praktikuju zapravo često greše: varijable kojima neposredno manipulišu i mere ih obično nisu varijable od stvarnog teorijskog interesa, već su samo pogodne varijable koje ih zamenjuju. Potpuna eksperimentalna analiza je u stvari multivarijatna sa većim brojem alternativnih eksperimentalnih manipulacija na jednoj i većim brojem alternativnih mera reagovanja na drugoj strani.” (2004, str. 1)

Cattell (1966c) je dobro razumeo kontradiktornosti koje su izražene pomenutim i mnogim drugim udžbeničkim mantrama i smatrao je da su one proistekle iz porođajnih muka mlade nauke u nošenju sa takvim predmetom istraživanja. Te porođajne muke, prema

doktora psiholoških nauka (Vasić, 2014).

Cattellu, odnose se na inherentne specifičnosti istraživanja u psihologiji i uveliko su odredile početno, često i nevešto prevazilaženje poteškoća u njenom daljem razvoju. Ono što je nastajuću nauku razlikovalo u odnosu na druge nauke a i dalje je razlikuje jeste: 1) priroda predmeta istraživanja ili „...neopipljivi i fluidni kvalitet ponašanja“; 2) jedinstvena situacija istraživanja takvog predmeta u kojoj je subjekt istovremeno i predmet tog istraživanja, odnosno „...da naučnik izučava sopstvenu dušu“; i 3) činjenica da se ta istraživanja ne mogu dovoljno jasno razgraničiti u odnosu na popularnu ili pseudonaučnu terminologiju jer je „...’psihologija’ svakodnevno zanimanje čitavog čovečanstva“ (Cattell, 1966c, str.1; v. takođe Vasić, 2016).

Porodajne muke i nevešto prevazilaženje razvojnih poteškoća ogledali su se, pre svega, u žustrom i nepromišljenom nastojanju da se za psihologiju po svaku cenu obezbedi status punopravnog članstva u porodici nauka. To je zatim povelu ka poslušničkom sleđenju metoda razvijenijih nauka iako su pomenute specifičnosti navodile ka razvoju prikladne, dakle multivarijatne metodologije (Cattell, 1966c). Krajem 19. i početkom 20. veka nastajale su i dalje se istovremeno razvijale dve naizgled isključive metodološke tradicije psiholoških istraživanja, kao svojevrсна shizma moderne psihologije (Cronbach, 1957, 1975; Vasić, 2016). Na jednoj strani je pomenuta *klasična eksperimentalna tradicija* sa svim svojim istrajnim zastranjivanjima i propratnim omaškama, od osnivanja psiholoških laboratorija preko bihejviorističkog veličanja uslovnog refleksa, čak i poricanja mentalnog života, sve do povremenog modnog stila neurofiziološkog redukcionizma. Na drugoj strani je bila odvažna, manje opterećena akademskim balastom i u načelu, kao i u mnogim pojedinostima, predmetu više prilagođena *tradicija korelacionih istraživanja* ili *psihometrijska tradicija*. Ali i u okviru ove tradicije s vremena na vreme primetne su zastranjujuće tendencije od neodmerene zaokupljenosti problemima merenja u psihologiji, preko zaklinjanja u neku najnoviju alatku za multivarijatnu analizu podataka, sve do potpunog poricanja interindividualnih (a daleko manje intraindividualnih) razlika i njihovih raznorodnih osnova.

Cattell je, svestan zastranjujućih tendencija u okvirima ovih tradicija, Cronbachovoj, delom i didaktičkoj dihotomiji pridodao i treću, po njegovom shvatanju multivarijatnoj metodologiji blisku *kliničku*

tradiciju (Cattell, 1966c). Ova tradicija, prema kojoj i danas postoji izvesna ambivalencija u akademskoj psihologiji, povezuje se sa klasičnom francuskom psihijatrijskom školom (J.-M. Sharcot, 1825–1893; P. Janet, 1859–1947) i psihoanalizom i manje ili više srodnim teorijama poput analitičke ili individualne psihologije (S. Freud, 1856–1939; A. Adler, 1870–1937; C. G. Jung, 1875–1961). Reč je, dakle, o onim kretanjima koja su bar delom doprinela nastanku i razvoju moderne psihologije, a koja potiču iz tadašnjih dostignuća medicine i, posebno, psihijatrije. Osnovni Cattellov razlog za uvođenje nekakve treće tradicije psiholoških istraživanja bio je, naravno, empirijske prirode i proistekao je iz prvih, više puta potvrđenih nalaza koji su govorili o empirijskoj zasnovanosti bar nekih od tih teorijskih uopštavanja (Cattell, 1946, 1950, 1957, 1973). Drugi verovatan razlog je što je u ovakvim tekovinama prepoznatljivo uverenje u postojanje psihičke stvarnosti ili *psihički determinizam*, što je u potpunoj suprotnosti sa svojevremenim bihejviorističkim, ali i još uvek povremeno приметnim poricanjem duše. Treći ne manje važan razlog odnosio se na neke metodološke aspekte ovih ranih teorijskih nastojanja koji su, takođe, vodili uobličavanju multivarijatne eksperimentalne psihologije. Cattell je pregaoce iz kliničke tradicije nazivao prvim multivarijantnim istraživačima koji su često tokom dugotrajnih nastojanja da razumeju poteškoće i pomognu pacijentima uzimali u obzir mnoge izvore podataka i ukazivali na složenost antecedenata i konsekvenci raznovrsnog mišljenja, osećanja i ponašanja ljudi. Jedino što je u ovoj kliničkoj tradiciji problematično, prema Cattellu, jeste samouvereno oslanjanje na lične memorijske i analitičke kapacitete, te je ono osnovno što je u svemu tome nedostajalo (ili još uvek nedostaje?) kvantitativna analiza i rigor naučnog eksperimenta u širem smislu te reči.

Opet, Cattellova promišljenost i iskustvo stečeno pod ranim mentorskim uticajima na samom izvoristu moderne psihologije vodili su i ka izvesnoj uzdržanosti prema takvim i sličnim dihotomijama i trihotomijama takozvanih istraživačkih tradicija. U *Zelenoj Bibliji*, odmah na početku, Cattell jasno i na više mesta upozorava kako takav razvojni kontekst i uticaji mogu da odvedu i u drugu, s vremena na vreme, приметnu krajnost koja se ogleda u preteranoj zaokupljenosti metodološkim na račun supstantivnih psiholoških pitanja:

„Ipak, iako je situacija zahtevala da psiholozi postanu eksplicitni i maštoviti kada je reč o njihovoj metodologiji i procesu formiranja pojmova, tu je takođe pretila opasnost. U bilo kojoj oblasti ljudske delatnosti moguće je postati opsednut metodima i instrumentima, pa da se sva energija utroši u tim pripremnim ritualima i da se ne ostvare stvarna dostignuća.“ (Cattell, 1966c, str. 2)

Ovo kao i druga slična Cattellova upozorenja nisu predstavljala novinu u to vreme. Kaplan (1964) je takođe aktuelizovao taj problem nazvavši ga ironično *Zakonom instrumenta* (*The Law of the Instrument*), kada istraživači osmišljavaju svoja istraživanja saglasno svojim ustaljenim metodološkim preferencijama, stečenim obrazovanjem i praktikovanjem, a ne relevantnim teorijama i iz njih izvedenim hipotezama. Hetherington (2000) je još jednom istakao značaj *Zakona instrumenta* nasuprot *Snažnoj teoriji* (*A Strong Theory*), ali sada u svetlu opsednutosti složenim matematičko-statističkim modelima. Ta upozorenja, kako ranija tako i skorašnja, odražavaju osnovu iz koje su izvedene i ovde izdvojene neke temeljne postavke i pojmovi multivarijatne metodologije. Tu su, naravno, još neke postavke opšteg karaktera poput shvatanja opšte prirode rasta i razvoja naučnog saznanja oličenog u takozvanoj induktivno-hipotetičko-deduktivnoj spirali ili, recimo, karakterističnog shvatanja uzročnosti i determinizma. Detaljnije razmatranje ovih postavki i shvatanja moglo bi da odvede u dublje digresije više filozofsko-logičke prirode te tako i dalje od osvrta na multivarijatnu eksperimentalnu metodologiju. Opet, ove postavke zbog opštijeg karaktera prožimaju druge postavke i pojmove i posebno su sadržane u pojedinim parametrima istraživačkih nacрта. Tako je, recimo, kada je reč o shvatanju uzročnosti koje je Keneth Bollen ukratko izrekao kada je Cattell uveliko bio u penziji:

„Neki tvrde da varijabla može biti uzrok samo ako se može podvrgnuti manipulaciji od strane ljudi... Prema tom stanovištu, pol ili rasna pripadnost, na primer, ne mogu uzrokovati izloženost diskriminaciji. Ovakvo viđenje vodi ka drugim kontraintuitivnim idejama o kauzalnosti: Mesec ne uzrokuje plime i oseke, snažni vetrovi poput tornada

ili harikena ne uzrokuju uništavanja dobra i tako dalje. Ja ne postavljam takva ograničenja u vezi toga šta može biti uzrok. Izolacija, asocijacija i direkcija uticaja su tri uslova za određivanje uzroka. Ljudska manipulacija, poput one u (klasičnom – *prim. aut.*) eksperimentu, može biti od velikog značaja za izolovanje i utvrđivanje smera uticaja, ali manipulacija nije ni nužan niti dovoljan uslov uzročnosti.“ (Bollen, 1989, str. 41)

Tome bi mogla da se dopiše i ograda o nemogućnosti bilo zbog stvarnih ograničenja ili moralnih i drugih razloga da se u psihološkim istraživanjima zaista obezbede neophodni uslovi za eksperimentalnu manipulaciju (Cattell, 1966c). Ali radi usredsređenosti na multivarijatnu metodologiju a manje na važna ali za ovu priliku preširoka pitanja filozofije nauke dovoljno je pored pojma naučnog metoda detaljnije obrazložiti i druge osnovne odrednice (*differentia specifica*) u njenom nazivu. Prvo da bi se razumeo izraz *multivarijatno* neophodno je napraviti fino razlikovanje između pojmova varijable i varijate (a ne varijante!). Izraz *varijata* (*variate/s/*) se u mnogim rečnicima, pa i u matematičko-statističkim udžbenicima poistovećuje sa izrazom *slučajna promenljiva* ili *varijabla* (*random variable/s/*) gde je *slučajnost* ili *nasumičnost* (*randomness*) izraz iz teorije verovatnoće na kojem se temelji teorijska statistika. Iako je u slučaju oba pojma zaista reč o varijablama u opštem smislu baš kao što su matematika i teorijska statistika opšti okvir multivarijatnih modela analize podataka ipak valja imati na umu da su varijate posebna vrsta varijabli sa nekim specifičnim svojstvima. Jedno možda i najvažnije svojstvo jeste (među)zavisnost koja se u matematičko-statističkom smislu definiše kovarijansama i korelacijama (Anderson, 2003; Cooley & Lohnes, 1971).

U stvari, kada je reč o multivarijatnim matematičko-statističkim modelima, matrice kovarijansi i korelacija kao i neke druge procene odnosa među varijatama poput različitih mera distanci u taksonomskim analizama i višedimenzionalnom skaliranju predstavljaju njihovo osnovno polazište (Anderson, 2003; Vasić i Šarčević, 2013). Varijate čine jedinstveni sistem koji je realizovan određenim operacijama merenja ili registrovanja u širem smislu koje se obavlja u nekom određenom

vremenu po jedinstvenom istraživačkom nacrtu. To su takve varijable koje su međusobno zavisne da je nemoguće, čak i nije posebno smisleno, izuzev u nekim prethodnim, pripremnim koracima, izdvojiti jednu od njih i analizirati je a da se u toj analizi ne uzimaju u obzir druge varijable i njihove relacije (Cooley & Lohnes, 1971; Kendal, 1957). Prostor koji određuju ovakve varijable definiše se multivarijatnom normalnom raspodelom ili u nekim nemalobrojnim slučajevima bar kada je reč o psihološkim istraživanjima, posebnom klasom takozvanih eliptički oblikovanih raspodela (Anderson, 2003).

Osim ovog matematičko-statističkog nivoa preciziranja značenja pojam varijate dodatno dobija na određenju i u kontekstu drugih ključnih pojmova multivarijatne eksperimentalne metodologije. Tako je i sa narednom odrednicom u nazivu ove obuhvatne metodologije. Pojam *eksperimenta* kao generičkog pojma za čitavu klasu istraživanja koja se praktikuju u empirijskim naukama u okviru multivarijatne metodologije određuje se kao:

„(...)kvalitativnoili kvantitativnoregistrovanje posmatranja, obavljeno putem određenih i zabeleženih operacija i u poznatim uslovima, nakon kojeg sledi analiziranje podataka prikladnim matematičko-statističkim pravilima radi utvrđivanja postojanja značajnih odnosa.“ (Cattell, 1966c, str. 20)

Ovakvo shvatanje eksperimenta obuhvata daleko širi raspon istraživačke delatnosti i uveliko prevazilazi „(...) parohijalno shvatanje prema kojem je eksperiment samo ono što se obavlja u laboratoriji“ (Cattell, 1966c: 20). Na ovaj način određen, sadržaj ovog pojma obuhvata i posmatranje i merenje događanja onako kako se ona odvijaju u prirodnim uslovima poput pomračenja Sunca ili histerične paralize, kao i događanja koja su izdvojena iz njihovog prirodnog okruženja i manipulativno se ponavljaju u laboratorijskim uslovima. Ta širina poimanja pruža pregled daleko više parametara mogućih istraživačkih nacрта, pored laboratorijske kontrole i manipulacije, koji zajedno ili multivarijatno otvaraju mnogobrojne mogućnosti za realizaciju manje ili više raznolikih i složenih istraživanja (Tabela 1).

Tabela 1 – Parametri nacрта istraživanja u multivarijantnoj eksperimentalnoj metodologiji (Vasić, 2016, na osnovu: Cattell, 1966d).

Oznaka parametra	Opis
M	Broj posmatranih ili merenih varijabli koji se kreće u rasponu od bivarijatnog (b) ka multivarijantnom (m).
K	Prisutnost ili odsutnost manipulacije, odnosno kontrole i potencijalne interferencije u rasponu od interferiranog (i) ka slobodno odigravanom (f).
T	Prisutnost ili odsutnost poznatog vremenskog sleda među merenjima od sukcesivnog (ili datiranog – d) do simultanog (s).
S	Kontrola situacione pozadine dešavanja, odnosno posmatranja ili merenja, u rasponu od prisutne kontrole (c) do permisivne varijacije (p).
R	Reprezentativnost analiziranih varijabli od abstrahovane (a) do zastupne (r).
P	Reprezentativnost uzorka entiteta (objekata, ispitanika, grupa...) od ciljano zastranjujuće (z) do normalno zastupne (n).

Kombinovanjem tih parametara (2⁶) mogu se izvesti 64 kombinacije kao potencijalni okviri istraživačkih nacрта. Ali Cattell je konstatovao da racionalnu, ostvarivu i korisnu listu nacрта u istraživanjima čini broj koji je upola manji od onog na osnovu proste kombinatorike (Tabela 2). Naime, neki parametri poput *M* (*b* – bivarijatno, za broj varijabli) i *R* (*r* – reprezentativno, za izdvajanje ili težnju ka zastupnošću varijabli) stoje u međusobno isključivom odnosu.

Tabela 2 – Taksonomija istraživačkih nacрта u multivarijantnoj eksperimentalnoj metodologiji (na osnovu: Cattell, 1966d).

Redni broj	Kombinacija parametara	Opis nacрта
1.	midcaz	multivarijantni eksperimentalni uslov-odgovor
2.	midcan	- // -
3.	midpaz	- // -

4.	midpan	- // -
5.	midprn	- // -
6.	mfdcaz	multivarijatni naturalistički sekvencijalni
7.	mfdcan	- // -
8.	mfdpaz	- // -
9.	mfdpan	- // -
10.	mfdprn	- // -
11.	mfscak	psihometrijski simultani kontrolisani
12.	mfscan	- // -
13.	mfspaz	psihometrijski simultani nekontrolisani
14.	mfspan	- // -
15.	mfsprz	- // -
16.	mfsprn	- // -
17.	bidcaz	klasični eksperimentalni kontrolisani (tipični)
18.	bidcan	- // -
19.	bidpaz	klasični eksperimentalni nekontrolisani (tipični)
20.	bidpan	- // -
21.	bfdcaz	bivarijatni naturalistički sekvencijalni
22.	bfdcan	- // -
23.	bfdpaz	- // -
24.	bfdpan	- // -
25.	bfdparz	- // -
26.	bfscaz	bivarijatni naturalistički simultani
27.	bfscan	- // -
28.	bfspaz	- // -
29.	bfspan	- // -

Na osnovu prvih pet parametara mogu se opisati dve opšte ili tipske grupe istraživačkih nacrti. Jedna od njih je povezana sa užom, klasičnom eksperimentalnom, a druga sa psihometrijskom istraživačkom tradicijom. Kada je reč o tipskim, klasičnim eksperimentalnim nacrtima u duhu Wundt-Pavlovljeve tradicije, oni se mogu opisati kao *bidca* u striktnom ili *bidpa* u nešto slobodnijem smislu. To su, dakle, nacrti koji su bivarijatni (*b*), interferiranog događanja (*i*), koje po pravilu podrazumeva manipulaciju i kontrolu (*d*, *c*) i izdvajanje određenih varijabli na osnovu manje ili više razrađene hipoteze (*a*). Svi tipični eksperimentalni nacrti u tom klasičnom smislu razlikuju se po tome da li su posmatranja ili merenja obavljena ciljano (*z*) ili na reprezentativnom uzorku entiteta (*n*). Ono što razlikuje posebne, uže klase klasičnih eksperimentalnih nacrti jeste eventualno odsustvo kontrole ili permissivno odigravanje događaja (*p*).

Klasičnih eksperimentalnih nacrti ima dva, odnosno četiri, ako se uvaži i posebna klasa permissivne varijante Wundt-Pavlovljeve tradicije. U tom slučaju, to je jednako koliko ima i onih nacrti koji se po Cronbachovoj dihotomiji uobičajeno povezuju sa drugom metodološkom tradicijom psiholoških istraživanja – dakle, sa psihometrijskom ili tradicijom korelacionih istraživanja. Na osnovu parametara Cattellove taksonomije, a u duhu Spearman-Thurstoneove tradicije, ti nacrti mogu da se opišu kao *mfspa* i *mfsp*. To su simultani nekontrolisani nacrti koji su multivarijatni (*m*), bez manipulacije (*f*), sa istovremenim merenjima (*s*) slobodnih dešavanja ili – više statistički – permissivnih (ko)varijacija (*p*). Podklase ovih multivarijantnih psihometrijskih nacrti razlikuju se po reprezentativnosti uzoraka varijabli (*a* ili *r*) i entiteta (*z* ili *p*). Međutim, pažljiviji pregled taksonomije u Tabeli 2 jasno navodi na zaključak da postoji i neka siva zona u kojoj se nalaze hibridni ili prelazni multivarijatni nacrti koji su istovremeno izvorno psihometrijski, ali i bliski takozvanim klasičnim eksperimentalnim nacrtima (*mfscak* i *mfscan*) jer uključuju kontrolu i manipulaciju. Štaviše, pored tih klasičnih i hibridnih nacrti postoji još deset multivarijantnih i devet bivarijatnih nacrti što je sve zajedno oko šest puta više od nacrti u duhu uskog, parohijalnog shvatanja eksperimenta. Sama ova nesrazmera u zastupljenosti dovoljno jasno govori o stvarnoj ograničenosti takvog, još uvek uobičajenog shvatanja eksperimenta i naučnog istraživanja i neutemeljenom odricanju od istraživačke slobode.

Cattell je zbog toga zajedno sa taksonomijom istraživačkih načina izveo i razlikovanje modela analize odnosa, odnosno izvora podataka i njihovih relacija, kao i vrste matematičko-statističkih modela za njihovu analizu ili proveru saglasnosti podataka sa teorijskim modelima, s tim da:

„Svi ti modeli su međusobno povezani, pri čemu matematičko-statistički modeli stoje u samom centru dešavanja istraživačke delatnosti. To je središte ili razmeđa te delatnosti u kojoj različiti podaci, eksperiment i teorija razmenjuju svoje funkcije.“ (Cattell, 1966c, str. 33)

Po Cattellovom mišljenju, teorijski modeli su sadržani i realizuju se u matematičko-statističkim modelima (*sic!*) i njih je praktično teško zamisliti makar i relativno odvojive ili zasebne. Ovaj stav verovatno je proistekao iz Cattellovih shvatanja tadašnjih okolnosti i trendova u razvoju psihologije. Naime, u to vreme nastajanja prvih kvantitativnih supstantivnih modela ličnosti ili individualnosti, njihovi zagovornici – između ostalih, upravo i Cattell – nastojali su da svoje teorije jasnije istaknu u odnosu na njihove preteče (Vasić, 2016). Takođe, tu je i Cattellova uzdržanost prema razvoju modela merenja i primene multivarijantnih matematičko-statističkih modela u psihologiji, pre svega zbog već istaknute sklonosti psihologa da se njima ponekad neodmereno i opsesivno zanimaju na račun važnijih, supstantivnih problema (Vasić i Šarčević, 2013). Ovakvi Cattellovi stavovi, posebno kada je reč o nastojanjima da se otklone neki problemi psiholoških merenja, doveli su i do toga da su mnoga njegova teorijska ostvarenja skrajnuta u odnosu na glavninu tokova i gotovo svedena na uzgredna pominjanja (Vasić, 2016).

Međutim, Cattell je u prethodnome bar delom bio u pravu jer se danas od svake prave naučne teorije očekuje da upućuje ne samo na to *šta*, nego i na to *kako meriti* to nešto (Hetherington, 2000; Vasić i Šarčević, 2012). Isto tako, uvažavajući ukupan razvoj modela merenja u psihologiji u drugoj polovini prošlog veka, valja donekle i korigovati Cattellovu tezu da su teorije sadržane u matematičko-statističkim modelima. Ta korekcija, takođe, uvažava i istrajni narativni psihološki stil u prikazu čak i kvantitativnih ili dimenzionih teorijskih modela, sve

sa namerom da se didaktički ukaže na njihovu snažnu međuzavisnost sa modelima merenja, odnosno sa matematičko-statističkim modelima iz kojih su ti merni modeli izvedeni (Vasić i Šarčević, 2013). Uostalom, kasnije je i sam Cattell (1973) istakao da su instrumenti, koji služe merenju procesa i svojstava i njihovih odnosa, na koje ukazuju ključni teorijski pojmovi i iskazi, zapravo *ambasadori teorija* – dakle, da i merni modeli čine gradivne elemente naučnog saznanja.

Iako su matematičko-statistički modeli, odnosno iz njih izvedeni modeli merenja, organski povezani sa nacrtima, što u istraživačkoj praksi znači da su istovremeno i planirani, valja imati na umu i njihovu relativnu nezavisnost:

„Neposredno izvođenje eksperimenta je jedna stvar, statistička analiza koja se zatim obavlja je nešto drugo. To su različite oblasti razmišljanja, te je stoga istraživač slobodan da koristi bilo koji od raspoloživih statističkih postupaka, a izvesno i brojnih matematičkih modela, u analiziranju podataka nastalih bilo kojim tipom istraživačkog nacrtu.“
(Cattell, 1966c, str. 29)

Ova uslovna nezavisnost matematičko-statističkih modela i istraživačkih nacrtu istaknuta je iz najmanje dva razloga. Prvi se razlog odnosi na ono što je Cattell smatrao tipičnim pokazateljem idolopoklonstva takozvanim istraživačkim tradicijama. Naime, tada je bila ustaljena i rigidna praksa, koja je i danas primetna da se sledbenici klasične eksperimentalne tradicije poistovećuju sa Student-Fisherovim tipom modela *analiza razlika*, a sledbenici tzv. psihometrijske tradicije sa Pearson-Spearmanovim modelima *analiza kovarijacija*. Smatrajući to još jednim simptomom idolopoklonstva i odricanja od istraživačke slobode, Cattell je konstatovao da:

„Zaista, mi danas treba sve više i više da izbegavamo čvrstu naviku određivanja eksperimenta samo na osnovu vrste statističke analize, otkuda inače takvi solecizmi kao kada se govori o nacrtu ili eksperimentu ‘analize varijanse’ ili ‘eksperimentu sa diskriminativnom funkcijom’ i tako dalje.“ (Cattell, 1966c, str. 32)

Tako je Cattell, zapravo, predvideo mogućnost lančanja matematičko-statističkih postupaka u eksperimentu ili pre u nizu eksperimenata u okviru nekog istraživačkog poduhvata. Ta anticipacija u okvirima razlikovanja nivoa, odnosno teorijskih, mernih modela i modela analiza podataka u gradnji naučnog saznanja, dodatno je razrađena i podržana koncepcijom koja je poznata i kao Cattelova *Kutija podataka* (*Data Box*; Cattell, 1966e). Ta ideja inicijalno je osmišljena preko tri osnovna izvora ili medijuma podataka, ali je i ona doživela usložnjavanje kroz višedimenzionalni sistem razmatranja odnosa tih izvora, kao i sredstava i predmeta merenja. Cattelova sklonost da izmišlja nove izraze za pojmove koji su izvan okvira uobičajenog jezičkog izražavanja dovela je do toga da se, pored njegovih supstantivnih doprinosa gradnji teorije, i ova njegova novotarija nekako izmesti iz osnovnih tokova psihologije. Međutim, valja imati na umu ono što je verovatno i najvažnije iz te početne ideje, a to je da se obezbedi nešto što je *conditio sine qua non* naučnog saznanja. Reč je, naime, o ponavljanju (*replicatio*) nalaza o pravilnosti koji je ishodovan u jednom eksperimentu, u narednim eksperimentima. To je, dakle, nužan ali ne i dovoljan uslov za zaključivanje o zakonomernoj ili istinolikoj pravilnosti koja sa nekom, poželjno je dovoljno velikom, verovatnoćom odgovara nekom segmentu stvarnosti. Taj uslov stoji u osnovi klasične eksperimentalne tradicije u tom smislu da ponavljanje eksperimenta sa istovetnim ili dovoljno istim ishodovanim nalazima navodi na zaključak o pravilnosti dešavanja u stvarnosti, s tim da drugačiji ishodi mogu da dovedu ne samo do poričućih zaključaka, nego i da povedu u nove istraživačke poduhvate i dalji razvoj teorije.

Cattelovo početno rešenje kao i kasnija razrada podrazumevaju nešto što je analogno replikaciji u smislu klasičnog eksperimenta, a to je *unakrsna provera* (*cross-validation*) strukture bazičnih osobina ličnosti, a kasnije i kognitivnih sposobnosti, motivacije, stanja i okolnosti preko različitih medijuma ili izvora podataka. Ti medijumi ili izvori podataka su *L(Life)*-medijum (na primer procene osobina učenika od strane nastavnika), *Q(Questionnaire)*-medijum (samoprocene učenika o njihovim tipičnim osećanjima, mišljenjima i ponašanjima) i *O(Objective tests)*-medijum (*Test limunovog soka* za dimenziju Ekstraverzija-Introverzija). Ovo početno rešenje ne samo da je doživelo

dalju razradu u okviru Cattellove *Kutije podataka*, nego i kroz kasniji razvoj multivarijatne eksperimentalne metodologije u ukupnom rasponu širine istraživačkih nacrti i na posebnim nivoima teorijskih, matematičko-statističkih, kao i iz njih izvedenih modela merenja.

Unakrsna provera može se obaviti u jednom navratu, u okviru jednog eksperimenta na osnovu jednog istraživačkog nacrti, ili u više navrata kombinovanjem istraživačkih nacrti uvažavajući, bar orijentaciono, osnovne parametre po kojima se oni razlikuju. Ta se provera, zatim, može izvesti putem lančanja matematičko-statističkih modela, na različitim uzorcima varijabli, odnosno instrumenata i drugih sredstava za generisanje podataka, kao i na različitim nivoima definisanja tih varijabli. Recimo, na primer, da u izvođenju mernog modela za jedan ili više instrumenata (uzoraka varijabli) može da se pođe od jednog matematičko-statističkog modela kao što je obuhvatni faktorsko-analitički model, a zatim dalje putem lančanja više matematičko-statističkih modela kao što su višestruka regresiona analiza u različitim modalitetima, kanonička korelaciona ili diskriminativna analiza. Štaviše ovo lančanje može da se izvede na različitim nivoima kvantitativnog definisanja varijabli – dakle, bilo da je reč o početnim, neposredno merenim ili manifestnim varijablama, ili o različito definisanim kompozitnim ili latentnim varijablama. Konačno, unakrsna provera može se učiniti putem više matematičko-statističkih modela u striktnom ili konzervativnom statističkom smislu, kada se inicijalne procene parametara modela iz jedne analize proveravaju na istim (poduzorcima ispitanika iz jednog istraživanja) ili drugim podacima (nezavisni uzorci ispitanika). Isto to može se izvesti i liberalnije u matematičko-statističkom smislu bez uvođenja ograničenja za očekivane vrednosti procene parametara modela (Šarčević, 2011; Vasić, 2008; Vasić i Šarčević, 2014).

Ali sve to što proizilazi iz multivarijatne eksperimentalne metodologije, a naročito iz unakrsne provere nalaza kao temeljnog principa empirijskih nauka, čak i u slučaju jednog eksperimenta izvedenog po jednom istraživačkom nacrtu, po pravilu podrazumeva previše varijabli i ispitanika, previše modela na različitim nivoima gradnje naučnog saznanja sa previše parametara i njihovih procena, sa još više rezultata... Ukratko, za neke a možda i sve istraživače sve to donosi i previše slobode u istraživačkoj delatnosti.

UMESTO ZAKLJUČKA

Danas postoji ogroman broj udžbenika i monografija koje nose izraz *multivarijatno* u naslovu, kao i gotovo nesagledivo mnoštvo objavljenih ili saopštenih istraživačkih izveštaja u kojima se pominje taj izraz. Po tome moglo bi se zaključiti kako su Cattellova nastojanja kao i nastojanja drugih zagovornika ovog objedinjujućeg pristupa ne samo živa i zdrava, nego i znatno uznapredovala. Takvom zaključku u prilog govore i ovde korišćeni prigodni citati iz nešto novijih izvora. Ali kao što je već istaknuto u mnogima od tih izvora ova metodologija se svodi na nivo multivarijatnih matematičko-statističkih modela analiza podataka. Takođe, u znatnom delu te i takve naučne produkcije izostaje ne samo uzgredno pominjanje Cattellovog imena, nego i elementarno uvažavanje osnovnih postavki i bar nekog od ovde razloženih pojmova multivarijatnog razmišljanja. Da je to zaista i tako, kao ilustracije mogu poslužiti još neki primeri koji se odnose na svođenje multivarijatne eksperimentalne metodologije na primenu složenih matematičko-statističkih modela, njeno redukovanje na nekolicinu od raspoloživih istraživačkih nacrti, kao i recenzentska praksa koja odražava i kriterijume koji se primenjuju u obrazovanju budućih psihologa.

Već je pomenuto kako je Cattell iako strasni zagovornik faktorsko-analitičkog i drugih multivarijatnih matematičko-statističkih modela bio veoma oprezan kada je reč o njihovoj primeni imajući u vidu niz problema koji su neizbežni u psihološkim i srodnim istraživanjima (1965, 1966f, 1973). Rešavanje ovih problema i dalje zahteva lančanje analitičkih postupaka i različitih rešenja u okviru njih preko različitih uzoraka varijabli (instrumenata) i ispitanika (odnosno njihovih karakteristika, posebnih uslova, okolnosti, kontrola...), kao i na različitim nivoima definisanja početnih ili manifestnih, odnosno izvedenih ili latentnih varijabli – ne zaboravljajući u svemu tome i ulogu teorije (Campbell & Fiske, 1959; Cattell, 1966c; Fiske, 1971; Pedhazur & Pedhazur Shmelkin, 1991; Šarčević, 2011; Vasić, 2008; Vasić & Šarčević, 2013, 2014).

Gotovo u isto vreme kada je objavljena i *Zelena Biblija*, J. Scott Armstrong (1967) je objavio i članak duhovitog naslova sa namerom da podseti kako na prednosti tako i na neizbežne nedostatke oslanjanja

na jednu analitičku alatku u gradnji naučnih teorija.⁸ Armstrong je kroz par primera jasno demonstrirao ozbiljne pogreške koje proizilaze iz oslanjanja samo na neki matematičko-statistički model, pa bila to i kraljica među njima – faktorska analiza. Štaviše, kao godinama kasnije Hetherington (2000), Armstrong je pri tom istakao značaj prethodne detaljne teorijske analize koja je zasnovana na nekim makar i labavo formulisanim očekivanjima u razmatranju faktorsko-analitičkih rezultata, odnosno značaj *Snažne teorije* u odnosu na *Zakon instrumenta*.

Dalji razvoj Cattellovih takozvanih ranih konfirmatornih rešenja koja su poznata i kao *prokrustovske transformacije u proveru strukturalnih pretpostavki* (Hurley & Cattell, 1962; Mulaik, 1972), kao i u prethodno pomenutom opisu slučaja eksploratorne faktorske analize polovinom prošlog veka, poprimio je slične simptomatske razmere zloupotrebe. Naime, u drugoj polovini 20. veka razvijene su i zatim prilagođene za širu upotrebu složene analize za testiranje ne samo strukturalnih, nego i dinamičkih hipoteza koje su danas poznate kao *modeliranje strukturalnim jednačinama* (*Structural Equation Modeling* – SEM; Bollen, 1989; Loehlin, 2004; Mulaik, 2009). Sve to je bilo omogućeno istraživačima zahvaljujući razvoju računara sa mogućnostima koje su uveliko prevazilazile Cattellovo ushićenje polovinom prošlog veka, a zatim i komercijalnim računarskim programima koji danas podrazumevaju *nekoliko klikova na mišu* (Tinsley & Brown, 2000b). Norman Cliff (1983), svojevremeno predsedavajući *Društva za multivarijatnu eksperimentalnu psihologiju*, kao i Cattell ili Armstrong povodom faktorske analize par decenija ranije, ukazao je na opšta ograničenja svakog istraživačkog pregnuća, pa tako i onih koja su zasnovana na upotrebi modeliranja strukturalnim jednačinama.

Cliff (1983) je svoja upozorenja izveo kao razrade opšteg principa naučnog zaključivanja imajući u vidu tada sve širu zloupotrebu modeliranja strukturalnim jednačinama kao kauzalnog modeliranja. Ali ako se uzme u obzir sveukupan razvoj ili pre preživljavanje

⁸ Glavni junak ovog članka je Tom Swift iz svojevremeno popularnih naučno-fantastičnih pripovedi s početka 20. veka koje su propagirale nauku, otkrića i tehnologiju, odražavajući duh vremena u kojem je odrastao R. B. Cattell. Armstrong je iskoristio tog junaka fikcije kako bi pokazao sve šire i neopravdano pouzdanje u faktorsku analizu, baš kao što je to činio i Tom Swift sa svojim izumima – recimo, smišljajući i konstruišući svemoguć teleskop koji bi dobacio i do kraja univerzuma.

multivarijatne eksperimentalne metodologije jasno je da se njegova upozorenja odnose generalno na svođenje te metodologije na složene matematičko-statističke modele:

„U početku, ovi postupci su izgledali kao velika blagodat za društvena istraživanja (opet božije providenje – *prim. aut.*), ali tu postoji izvesna opasnost da oni prerastu u propast jer izgleda da ohrabruju ukidanje normalnih kritičkih sposobnosti. Nekako je upotreba ovih računarskih procedura stvorila duh neupitne svetosti zaključaka koji bi inače bili podvrgnuti detaljnom preispitivanju. Ovi postupci su znatno uvećali rigor u analiziranju korelacionih podataka i omogućili rešenje mnogih važnih statističkih problema koji su svojstveni toj vrsti podataka. Međutim, oni rešavaju daleko manje problema u tumačenju – ili, šire, problema u zaključivanju – koji idu sa tim podacima.“
(Cliff, 1983, str. 116)

Među Cliffovim upozorenjima dva su od posebnog značaja u okviru ovog sažetog prikaza multivarijatne eksperimentalne metodologije zato što ukazuju na važnost razumevanja matematičko-statističkih modela i njihove uloge u gradnji mernih i teorijskih modela, kao i unakrsne provere u svemu tome. Jedno od tih upozorenja proizilazi iz opšteg problema svakog empirijskog istraživanja koji se odnosi na *treću* ili *neanaliziranu varijablu*. U kontekstu složenosti multivarijatnih matematičko-statističkih modela, kao i multivarijatne metodologije uopšte, u kojem ta treća ili ma koja varijabla može da po definiciji bude početna ili manifestna, odnosno izvedena ili latentna, ovaj problem svodi se na to da podaci ne potvrđuju teorijski model, nego samo ne uspevaju da ga opovrgnu. Štaviše, kada model nije u saglasnosti sa podacima to podrazumeva da postoje mnogi drugi modeli koji takođe nisu u saglasnosti sa podacima – jednako kao i to da postoji bar neki model koji je u saglasnosti sa podacima, ali koji nije uzet u razmatranje baš kao ni drugi, nesaglasni modeli. Zbog toga „(...) ovi programi (misli se na komercijalne računarske programe koji omogućavaju primenu ovih složenih matematičko-statističkih modela – *prim. aut.*) nisu magični. Oni ne mogu da kažu istraživaču o nečemu što nije tamo“ (Cliff, 1983, str. 118).

Drugo Cliffovo upozorenje odnosi se na *nominalističku zabludu* da to što je nešto, poput faktora ili latentne varijable, dobilo neko ime, ne znači i da je adekvatno opisano i objašnjeno – čak i da je primereno nazvano. Ta zabluda proizilazi iz nesrazmernosti početnih, neposredno merenih ili manifestnih varijabli, s jedne, i faktora ili latentnih varijabli, sa druge strane, koje su približna i manje ili više pouzdana i valjana kvantitativna određenja ključnih teorijskih pojmova ili hipotetičkih konstrukata. Ovaj procep pojavljuje se u istraživanjima dvojako i odnosi se na gradnju modela merenja, odnosno izvođenja nekakvog, poželjno je – kvantitativnog definisanja varijabli, bilo da su to početne ili manifestne i indirektno izvedene ili latentne varijable. Prvo, taj procep odnosi se na *invalidnost* (nevaljanost) merenja pošto svaka varijabla delom meri i još nešto drugo pored onoga što se pretpostavlja da meri. Drugo, procep je primetan i kao *nepouzdanost* (nepreciznost) jer ta kao i svaka druga varijabla bar nekim delom ne meri ništa. Cliff kao jednu od važnijih brana u ovim greškama zaključivanja vidi unakrsnu proveru nalaza preko (pod)uzoraka ispitanika, ali danas ne treba zaboraviti i druge mogućnosti ukrštanja ili lančanja matematičko-statističkih postupaka, uzoraka varijabli ili instrumenata... Ukratko:

„Ovo je samo podsećanje da takvi podaci jedino sugerišu šta je moguća priroda stvarnih latentnih varijabli. Čak i pri takozvanoj 'konfirmatornoj' faktorskoj analizi, nije priroda faktora ono što je potvrđeno; jedino što je potvrđeno je da empirijska matrica kovarijansi nije *nesaglasna* sa određenim sklopom parametara (teorijskog modela – *prim. aut.*).“ (Cliff, 1983, str. 122)

Čini se da rana Cattellova upozorenja o faktorskoj analizi kao i kasnija Cliffova upozorenja povodom zloupotrebe modeliranja strukturalnim jednačinama dovoljno govore o grešnosti svođenja multivarijatne metodologije na matematičko-statističke modele. Takođe, ova upozorenja odnose se na ograničenost važenja i dometa svakog naučnog saznanja uopšte, pa makar ono bilo ishodovano putem multivarijatne eksperimentalne metodologije. Da je tu reč o neopravdanom a sa strane istraživačkih interesa neplodnom svođenju kao pogodna ilustracija može poslužiti i ponovno „otkriće“ varijabli individualnih razlika u socijalnoj psihologiji. Kao što vele Leary i Hoyle

(2009b,c), socijalni psiholozi su dugo vremena odgajani u uverenju da je jedino pravi eksperiment u kojem su karakteristike okolnosti manipulisane i varirane osnovni ključ za opisivanje i razumevanje mišljenja, osećanja i ponašanja ljudi. Ali vremenom su i oni uvideli neophodnost uvođenja varijabli individualnih razlika definisanih na različitim nivoima kao i da je veliko pitanje da li u psihologiji uopšte postoji istraživačka tema ili pojmovno-teorijski okvir koji ne nalaže takav obuhvatni pristup.

Bez ikakvog pominjanja Cattellovog imena i multivarijatne eksperimentalne metodologije, ovi autori (Hoyle & Leary, 2009) u analizi metoda istraživanja individualnih razlika i društvenog ponašanja govore o nekakvom *expericorr*-nacrtu. Ovaj po njima jedinstven nacrt je hibridne prirode kao što mu i ime veli, jer poseduje karakteristike tipičnog eksperimenta i korelacionog istraživanja. Ali prvo, ono što je očigledno jeste da se ovde brkaju nivoi ili modeli u gradnji naučnog saznanja pri čemu se kao najvažniji izdvajaju samo neki od parametara na kojima je zasnovana Cattellova taksonomija istraživačkih nacrtu. Drugo, očigledno je i da se ovde jedna klasa istraživačkih nacrtu poistovećuje sa modelom analize odnosa između dve (ili više) varijabli – dakle, sa jednim od mnogih matematičko-statističkih modela. Konačno, treće, tim takozvanim *expericorr*-nacrtom ponovo se sužava raspon istraživačkih mogućnosti jer se isti može poistovetiti sa tek jednim ili dva nacrtu iz Cattellove taksonomije. Iako se pri tome nastoji izvesti neka nova taksonomija istraživačkih nacrtu, izgleda da je tu reč o njenom ponovnom svođenju na neki skroman broj „pravih“ nacrtu i/ili matematičko-statističkih modela koji vezuje ruke istraživačima.

Kao još jedan primer ove akademske inercije može poslužiti i Cattellovo istrajno upozoravanje na opasnosti takozvanog običajnog pristupa u kritičkim sagledavanjima naučnih radova. Ta običajnost neposredno je povezana i sa kriterijumima koji se primenjuju u obrazovanju psihologa kao budućih istraživača i primenjenih naučnika (Cattell, 1966c). Cattell (1990), recimo, pripoveda o ličnom iskustvu sa recenzijom kada je nešto posle objavljivanja *Zelene Biblije* poslao članak za objavljivanje u jednom uglednom časopisu za eksperimentalnu psihologiju. U naslovu i sažetku tog članka a zatim i dalje u tekstu eksplcitno je istaknuto kako je to izveštaj o multivarijatnom

eksperimentu. Urednik časopisa, tada jedan od autoriteta među predstavnicima takozvane klasične eksperimentalne tradicije, koristeći se pravom odlučivanja o tome da li će se članci proslediti na recenziju odbio je Cattellov rad sa obrazloženjem da to nije eksperiment (*sic!*).

Četiri decenije posle takvog Cattellovog iskustva, slično je doživeo i autor ovih redova kada je sa tadašnjom saradnicom prijavio saopštenje na jednom naučno-stručnom skupu. Saopštenje je bio preliminarni izveštaj o rezultatima originalnog istraživanja izvedenog u multivarijatom eksperimentalnom duhu i sa ciljem dodatne provere tada već relativno solidno definisane strukture akademske motivacije mladih. Taj cilj bio je sproveden, između ostalog, uvođenjem dodatnih, markerskih varijabli sa jasnim očekivanjem u vezi njihovog lociranja u strukturi akademske motivacije uz dodatnu kontrolu putem lančanja eksploratorne i konfirmatorne faktorske analize. Stoga su te dodatne varijable autori nazivali eksperimentalnim, na šta je jedan anonimni recenzent ogorčeno reagovao da se taj naziv mora promeniti jer istraživanje o kojem se izveštava nije eksperiment (*sic!*).

„Prilikom moje prve posete Sjedinjenim Američkim Državama 1937. godine, kako bih radio kao saradnik istraživač sa E. L. Thorndikeom, bio sam iznenađen kada sam primetio kurseve koji se zovu ‘eksperimentalna psihologija’. Zar nije sva psihologija eksperimentalna?... Posmatrao sam taj *oponašajući konzervativizam* gotovo dvadeset godina sa malo mogućnosti da utičem na taj trend.... (kurziv autora – *prim. aut.*)“ (Cattell, 1966c, str. 32)

Taj oponašajući konzervativizam, kako ga Cattell naziva, kao i uobičajena recenzentska praksa samo su neki od javnih oblika idolopoklonstva koje prati nauku od samih početaka kao što je to Bacon istakao još u 17. veku. Na to da je takvo idolopoklonstvo možda ponajviše prisutno u psihologiji ukazivali su mnogi a među njima naročito Raymond Bernard Cattell. Stoga nije suvišno u kontekstu podsećanja na ovog velikog, možda i najvećeg psihologa istraživača 20. veka, kao i na multivarijatnu eksperimentalnu metodologiju podsetiti se i na *idole teatra* (*idola theatri*):

„Ima konačno *idola*, koji su ušli u duše ljudske iz različitih filozofskih dogma, a također i iz naopakih zakona dokazivanja. Njih nazivamo *idolima teatra*, jer držimo, da ima isto toliko proizvedenih i prikazanih drama, koje su stvorile izmišljene i scenske svjetove, koliko i prihvaćenih ili izmišljenih filozofija. Ali, mi ne govorimo o onima, koje već postoje, ili pak o starim filozofijama i sektama, jer bi se moglo složiti i sastaviti još više takvih priča; tä, premda su zablude različite, uzroci su ništa manje gotovo zajednički. U te opet ne ubrajamo samo univerzalne filozofije, nego i većinu principa i aksioma pojedinih znanosti, koji su se učvrstili na osnovu tradicije, vjere i nemarnosti (kurzivi u originalu – *prim. aut.*).“ (Bacon, 1986, str. 47–48)

LIČNA BELEŠKA

Te, 1966. godine, kada je R. B. Cattell sa saradnicima uredio i objavio *Priručnik za multivarijatnu eksperimentalnu psihologiju* i prvi broj časopisa *Multivarijatna istraživanja ponašanja*, rodio se potpisnik ovih redova. R. B. Cattell je bio neposredni i duhovni mentor mnogima, kao i jednom od autorovih mentora. Ovakve linije mentorstva bar delom potvrđuju već pomenutu staru izreku da je raditi nauku isto što i živeti je. Zbog toga je ovaj tekst posvećen koliko R. B. Cattellu, toliko i svim bivšim i budućim mentorima.

LITERATURA

- Anderson, T.W. (2003). *An introduction to multivariate statistical analysis*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- APA (American Psychological Association) (1997). 1997 Gold medal award for life achievement in psychological science. *American Psychologist*, 52, 797–799.
- Armstrong, J.C. (1967). Derivation of theory by means of factor analysis or Tom Swift and his magic factor analysis mashine. *The American Statistician*, 21, 17–21.

- Bacon, F. (1986). *Novi organon*. Naprijed: Zagreb.
- Berg, J., Child, D., & Dreger, R.M. (2016). *Raymond Bernard Cattell (1905-1998): A view of his life with reflections*. Pristupljeno 25. 7. 2016. godine na <http://www.cattell.net/devon/rbcbio.htm>.
- Bollen, K.A. (1989). *Structural equations with latent variables*. New York: Wiley.
- Campbell, D.T. & Fiske, D.W. (1959). Convergent and discriminant validity by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56, 81–105.
- Cattell, R.B. (1945). The life and work of Charles Spearman. *Journal of Personality*, 14, 85–92.
- Cattell, R.B. (1946). *The description and measurement of personality*. New York: World Book.
- Cattell, R.B. (1950). *Personality: A systematic theoretical and factual study*. New York: McGraw-Hill.
- Cattell, R.B. (1957). *Personality and motivation structure and measurement*. New York: World Book.
- Cattell, R.B. (1959). Personality theory growing from multivariate quantitative research. In S. Koch (Ed.). *Psychology: A study of science – Vol. 3* (str. 257–327). New York: McGraw-Hill.
- Cattell, R.B. (1965). Factor analysis: An introduction to essentials I. The purpose and underlying models. *Biometrics*, 21, 190–215.
- Cattell, R.B. (1966a). Guest Editorial: Multivariate behavioral research and the integrative challenge. *Multivariate Behavioral Research*, 1, 4–23.
- Cattell, R.B. (Ed.) (1966b). *Handbook of multivariate experimental psychology*. Chicago: Rand Mc Nally.
- Cattell, R.B. (1966c). Psychological theory and scientific method. In R.B. Cattell (Ed.). *Handbook of multivariate experimental psychology* (str. 1–18). Chicago: Rand Mc Nally.
- Cattell, R.B. (1966d). The principles of experimental design and analysis in relation to theory building. In R.B. Cattell (Ed.). *Handbook of multivariate experimental psychology* (str. 19–66). Chicago: Rand Mc Nally.
- Cattell, R.B. (1966e). The data box: It's ordering of total resources in terms of possible relational systems. In R.B. Cattell (Ed.). *Handbook of multivariate experimental psychology* (str. 67–128). Chicago: Rand Mc Nally.
- Cattell, R.B. (1966f). The meaning and strategic use of factor analysis. In R.B. Cattell (Ed.). *Handbook of multivariate experimental psychology* (str. 174–243). Chicago: Rand Mc Nally.
- Cattell, R.B. (1973). *Personality and mood by questionnaire*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Cattell, R.B. (1974). Autobiography. In G. Lindzey (Ed.). *A history of psychology in autobiography, Vol. VI* (str. 59–100). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Cattell, R.B. (1984). The voyage of a laboratory, 1928–1984. *Multivariate Behavioral Research*, 19, 121–174.

- Cattell, R.B. (1990). The birth of the Society of Multivariate Experimental Psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 26, 48–57.
- Cliff, N. (1983). Some cautions concerning the application of causal modeling methods. *Multivariate Behavioral Research*, 18, 115–126.
- Cooley, W.W., & Lohnes, P.R. (1971). *Multivariate data analysis*. New York: John Wiley.
- Cronbach, L.J. (1957). The two disciplines of scientific psychology. *American Psychologist*, 12, 671–684.
- Cronbach, L.J. (1975). Beyond the two disciplines of scientific psychology. *American Psychologist*, 30, 116–127.
- Fiske, D.W. (1971). *Measuring the concepts of personality*. Chicago: Aldine.
- Grimm, L.G., & Yarnold, P.R. (Eds.) (1995). *Reading and understanding multivariate statistics*. Washington, DC: APA.
- Grimm, L.G., & Yarnold, P.R. (Eds.) (2000). *Reading and understanding MORE multivariate statistics*. Washington, DC: APA.
- Harlow, L.L. (2014). *The essence of multivariate thinking: Basic themes and methods*. London: Routledge.
- Hetherington, J. (2000). Role of theory and experimental design in multivariate analysis and mathematical modeling. In H.E.A. Tinsley & S.D. Brown (Eds.). *Handbook of applied multivariate statistics and mathematical modeling* (str. 37–63). San Diego, CA: Academic Press.
- Horn, J. (2001). Raymond Bernard Cattell (1905–1998). *American Psychologist*, 56, 71–72.
- Horn, J., & Cattell, H.E.P. (2016). *Raymond Bernard Cattell (1905–1998): His life and scientific contributions*. Pristupljeno 25. 7. 2016. godine na <http://www.cattell.net/devon/rbcbio.htm>.
- Hoyle, R.H., & Leary, M.R. (2009). Methods for the study of individual differences and social behavior. In M.R. Leary & R.H. Hoyle (Eds.) *Handbook of individual differences in social behavior* (str. 12–23). New York: The Guilford Press.
- Hurley, J. R., & Cattell, R. B. (1962). The procrustes program: Producing direct rotation to test a hypothesized factor structure. *Behavioral Science*, 7, 258–262.
- Kaji, M. (2002). D. I. Mendeleev's concept of chemical elements and *The principles of chemistry*. *Bulletin of the History of Chemistry*, 27, 4–16.
- Kaplan, A. (1964). *The conduct of inquiry*. New York: Chandler Publishing.
- Kendal, M.G. (1957). *A course in multivariate analysis*. New York, NY: Hafner.
- Leary, M.R., & Hoyle, R.H. (Eds.) (2009a). *Handbook of individual differences in social behavior*. New York: The Guilford Press.
- Leary, M.R., & Hoyle, R.H. (2009b). Preface. In M.R. Leary & R.H. Hoyle (Eds.) *Handbook of individual differences in social behavior* (str. xi–xii). New York: The Guilford Press.

- Leary, M.R., & Hoyle, R.H. (2009c). Situations, dispositions, and the study of social behavior. In M.R. Leary & R.H. Hoyle (Eds.) *Handbook of individual differences in social behavior* (str. 3–11). New York: The Guilford Press.
- Loehlin, J.C. (2004). *Latent variable models: An introduction to factor, path, and structural equation analysis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Mendeleev D.I. (1869). On the relationship of the properties of the elements to their atomic weights [in Russian]. *Journal of the Russian Chemical Society*, 1 (2–3), 60–77.
- Mulaik, S. A. (1972). *The foundations of factor analysis*. New York: McGraw-Hill.
- Mulaik, S.A. (2009). *Linear causal modeling with structural equations*. Boca Raton, FL: Chapman & Hall/CRC.
- Nesselroade, J.R., & Cattell, R.B. (Eds.) (1988). *Handbook of multivariate experimental psychology* (2nd Ed.). New York & London: Plenum Press.
- Pedhazur, E.J., & Pedhazur Shmelkin, L. (1991). *Measurement, design, and analysis: An integrated approach*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Petrović, G. (1986). Francis Bacon i *Novi organon*. Predgovor u Bacon, F. (1986). *Novi organon* (str. VII-XXV). Naprijed: Zagreb.
- Rencher, A.C., & Christensen, W.C. (2012). *Methods of multivariate analysis*. New York: Wiley.
- Rewelle, W. (2009). Personality structure and measurement: The contributions of Raymond B. Cattell. *British Journal of Psychology*, 100, 253–257.
- Rewelle, W. (2015). Raymond B. Cattell. In R.L. Cautin & S.A. Lilienfeld (Eds.). *The encyclopedia of clinical psychology set* (Vol. 1) (str. 460–462). New York: John Wiley & Sons.
- Spearman, C.E. (1904a). The proof and measurement of association between two things. *American Journal of Psychology*, 15, 72–101.
- Spearman, C.E. (1904b). “General intelligence”, objectively determined and measured. *American Journal of Psychology*, 15, 201–293.
- Spearman, C.E. (1905). *Die Normaltäuschungen in der Lagewahrnehmung*. W. Engelmann.
- Šarčević, D. (2011). *Motivacija za školsko učenje prema teoriji samoodređenja*. Master rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Tabachnick, B.G., & Fidell, L.S. (2007). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson.
- Tinsley, H.E.A. & Brown, S.D. (Eds.) (2000a). *Handbook of applied multivariate statistics and mathematical modeling*. San Diego, CA: Academic Press.
- Tinsley, H.E.A. & Brown, S.D. (2000b). Multivariate statistics and mathematical modeling. In H.E.A. Tinsley & S.D. Brown (Eds.). *Handbook of applied multivariate statistics and mathematical modeling* (str. 3–36). San Diego, CA: Academic Press.
- Vasić, A. (2008). *Neke osobine ličnosti i njihovo merenje u ranom adolescentnom dobu*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.

- Vasić, A. (2014). Charles E. Spearman (1863–1945) i faktorska analiza posle 110 godina. *Civitas*, 7, 56–85.
- Vasić, A. (2016). *Psihologija individualnih razlika*. (autorizovana skripta). Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Vasić, A. i Šarčević, D. (2012). *Psihologija i ontogeneza: teorije i istraživanja*. Novi Sad: Autori i Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Vasić, A., i Šarčević, D. (2013). Od alfe do omega i natrag. *Primenjena psihologija*, 4, 151–177.
- Vasić, A., i Šarčević, D. (2014). Struktura i korelati akademske motivacije u adolescenciji. U Franceško, M. (Ur.). *Vrednosne orijentacije mladih u Vojvodini: stanje i perspektive* (str. 73–103). Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Whitney, G. (1997). Raymond B. Cattell and the Fourth Inquisition. *The Mankind Quarterly*, 38, 99–124.
- Williams, H.R., Zimmerman, D.W., Ross, D.C., & Zumbo, B.D. (2006). *Twelve British statisticians*. Raleigh, NC: Boson Books.

Aleksandar Vasić
Department for Psychology
Faculty for Legal and Bussines Studies dr Lazar Vrkatić, Novi Sad
UNION University, Belgrade

RAYMOND B. CATTELL (1905–1998) AND HALF CENTURY OF THE MULTIVARIATE EXPERIMENTAL METHODOLOGY

ABSTRACT: The previous year marked the 110th anniversary of Raymond Bernard Cattell's (1905–1998) birth, and in this one (2016) nearly half a century has passed since the foundation of The Society for Multivariate Experimental Psychology, issuing the society's today very influential journal and publishing a comprehensive handbook on multivariate experimental psychology. These represent but a few of Cattell's contributions to modern psychology. The anniversary is a perfect occasion to take a look back on the work of one of the greatest researchers in the 20th century psychology, the basic principles and concepts of multivariate experimental methodology which Cattell

untiringly supported during his entire career. In this paper among the fundamental concepts of multivariate methodology we single out the extending of the conception of experiment, the taxonomy of research designs, distinguishing mathematical and statistical models from the derived measuring models and theoretical models as well as cross-validation. Some reasons are given as to certain pressing back and losing sight of this significant contribution to modern psychology, which motivated, in that time, Cattell's sometimes harsh criticism of scientific endeavors. His target, in the first place, concerned psychologists who, uncritically following the example of more developed sciences created some sort of idolatry concerning the so-called methodological traditions. This uncritical acceptance of methodology has been one of the main factors causing inertia in academic circles represented in well-established reviewing practice, teaching process and mentorship of future psychologists within the traditional setting. Despite the ensuing advancement, or, better, survival of multivariate experimental methodology, Cattell's warnings and criticism concerning the potential dangers of reduction to mathematical and statistical models and their abuse in psychological and related areas of research remains actual.

KEY WORDS: Raymond B. Cattell, psychology, multivariate experimental methodology, research designs.

Ana Sentov

Fakultet za pravne i poslovne studije
dr Lazar Vrkić
Katedra za engleski jezik

UDC 821.111/73)-31.09 Attwood M.

Originalni naučni rad
Prilježeno: 10.12.2016.
Prihvćeno: 26.12.2016.

MOTIV (SAMO)ŹRTVOVANJA U ROMANU *SLEPI UBICA* MARGARET ATVUD

APSTRAKT: U radu se razmatra pitanje oblikovanja identiteta pojedinca kao jedne od ključnih tema u romanima Margaret Atvud. U svojoj kritičkoj studiji *Opstanak* (1972), Atvudova navodi čuvene „pozicije Źrtve“ kao niz faza kroz koje glavne junakinje njenih romana prolaze na putu ka formiranju sopstvene ličnosti. Roman *Slepi ubica* (2000) bavi se usponom i padom jedne porodice i jednog grada, a u širem smislu, i burnim događajima u dvadesetom veku. U sva tri narativna nivoa u romanu postoji motiv dobrovoljnog (samo)Źrtvovanja za određenu ideju ili ideologiju. U porodici Čejs uspostavljen je obrazac Źrtvovanja sopstvenih Źelja zarad porodičnog napretka. Protagonistkinje romana, Iris i Lora Čejs, slede isti obrazac samoŹrtvovanja za ono što smatraju ispravnim. Ipak, ispostavlja se da je to Źrtvovanje besmisleno, a junakinje ostaju u ulozi objekta/Źrtve okolnosti i društvenih normi.

KLJUČNE REČI: *Margaret Atvud, identitet, samoŹrtvovanje, pozicije Źrtve, Slepi ubica*

Godine 2012. navršilo se četrdeset godina otkako je kanadska knjiŹevnica Margaret Atvud (Margaret Atwood) objavila svoju kritičku studiju *Survival: A Thematic Guide to Canadian Literature*. Ovo značajno delo, koje i danas izaziva kontroverze i neslaganja, ne samo da je autorku učinilo poznatom u Kanadi i celom svetu, već je i samu kanadsku knjiŹevnost predstavilo kao jedinstvenu i prepoznatljivu na knjiŹevnoj mapi sveta. U svojoj kritičkoj studiji, autorka navodi četiri

„pozicije žrtve“ (*victim positions*), koje su, kako tvrdi, odlika kanadskog mentaliteta i kanadske književnosti. To su:

Prva pozicija: Poricati da si žrtva.

Druga pozicija: Priznati da si žrtva, ali pripisivati tu činjenicu delovanju Sudbine, Božje volje, Biologije (u slučaju žena), Istorije, Ekonomije, Nesvesnog ili ma koje druge moćne sveobuhvatne ideje.

Treća pozicija: Priznati da si žrtva, ali ne prihvatiti pretpostavku da je ta uloga neminovna.

Četvrta pozicija: postati kreativna ne-žrtva.¹

(Atvud, 1972: 36–37)

Pozicija žrtve i uloga objekta, odnosno oslobađanje od istih, jedna je od glavnih tema književnog opusa Atvudove. U svojim romanima autorka se ovom problematikom bavi kako na društvenom, tako i na individualnom planu. Protagonisti romana Atvudove su likovi koji su u različitim fazama suočavanja sa i/ili oslobađanja od uloge objekta. Svaki roman Atvudove opisuje svojevrsnu „potragu“ (*quest*) glavnih junaka. Na početku, protagonisti koji su često i naratori pate od delimičnog ili potpunog slepila kog bi trebalo da se oslobode i progledaju jer od toga često zavisi njihov opstanak. Dakle, jedna od glavnih tema u romanima je lični razvoj protagonista, sticanje lične, nacionalne i umetničke vizije, od čega zavisi njihov opstanak i u doslovnom i u prenesenom smislu reči. (Wilson, 2005: 178)

Roman *Slepi ubica* se po obilju tema i višestrukim slojevima naracije može istovremeno čitati kao postmodernistički istorijski

¹ Position One: To deny the fact that you are a victim.

Position Two: To acknowledge the fact that you are a victim, but to explain this as an act of Fate, the will of God, the dictates of Biology (in the case of women, for instance), the necessity decreed by History, or Economics, or the Unconscious, or any other large general powerful idea.

Position Three: To acknowledge the fact that you are a victim but to refuse to accept the assumption that the role is inevitable.

Position Four: To be a creative non-victim.' (Atwood, 1972: 36-37)

roman, *Bildungsroman*, „ženska proza“ i fiktivna autobiografija (Staels, 2004: 147). Jedna od važnih tema romana jeste simboličko slepilo (poricanje uloge objekta) i povratak vida (sagledavanje sopstvenog položaja i formiranje identiteta). Slepica iz naslova pojavljuje se u romanu kao lik iz naučnofantastične priče, ali takođe predstavlja metaforu za Vreme, Rat, boga ljubavi Erosa i boginju pravde Justiciju, kao i glavnu protagonistkinju i naratorku Iris koja zbog svog slepila ugrožava svoje najbliže i samu sebe. (Wilson, 2005: 185). Kao i u većini romana Atvudove, protagonistkinja kreće u potragu za svojim identitetom, postepeno spoznaje svoje unutrašnje ja, suočava se sa duhovima prošlosti i prepoznaje svoju ulogu objekta.

Osamdesetdvođodišnja Iris Čejls Grifen piše svoje memoare, namenjene unuci Sabrini koju nikada nije upoznala, a koji obuhvataju period od prvih decenija dvadesetog veka do 1999. godine. Iris i njena mlađa sestra Lora odrasle su dvadesetih godina dvadesetog veka u relativnom blagostanju kao kćeri vlasnika fabrika dugmadi. Međutim, posle majčine smrti i očevog bankrota prouzrokovanog ekonomskom krizom, osamnaestogodišnja Iris pristaje da se uda za mnogo starijeg Ričarda Grifena, uspešnog poslovnog čoveka, pod uslovom da on spase očeve fabrike i radna mesta. Međutim, Ričard zatvara fabrike, a Irisin otac izvršava samoubistvo ostavljajući maloletnu Loru i Iris u Ričardovoj vlasti. Njegovo emocionalno i seksualno zlostavljanje obeležilo je ne samo Irisin, već i Lorin život, što je činjenica koju je Iris odbijala da vidi. Događaj koji progoni Iris i zbog kojeg i počinje da piše memoare u kojima će izneti pravu istinu jeste Lorino samoubistvo 1945. godine kada je u Irisinom automobilu sletela s mosta.

Nakon Lorine smrti Iris je finansirala objavljivanje romana „Slepica ubica“² pod Lorinim imenom koji je izazvao društveni skandal jer govori o tajnoj ljubavnoj vezi između mlade žene (za koju se pretpostavlja da je Lora) i muškarca koji odlazi u rat. Odlomci ovog romana, u kom se dvoje glavnih protagonista nazivaju samo Ona i On, prepliću se u naraciji sa Irisinim sećanjima, fiktivnim člancima iz *Toronto stara* i drugih novina koji beleže važne događaje u visokom društvu (kome je udajom pripala i Iris) i, konačno, sa naučnofantastičnom pripovesti o planeti Zajkron

² Fiktivni roman u romanu, „Slepica ubica“, označen je navodnicima, a stvarni roman Margaret Atvud, *Slepica ubica*, kurzivom (prim.aut.)

koju On priča Njoj tokom ljubavnih sastanaka. Dakle, roman sadrži tri nivoa pripovedanja: sadašnji život naratorke Iris i njena sećanja tokom pisanja memoara; odlomke romana „Slepi ubica“ u kom se opisuje tajna ljubavna veza; i naučnofantastičnu priču koja nastaje tokom sastanaka dvoje ljubavnika. U romanu je primetno da se teme i motivi iz sva tri narativna nivoa ponavljaju i odražavaju u ostalima, a jedan od njih je motiv svojevoljnog žrtvovanja za neku ideologiju ili ideju.

U porodici Iris Čejs uspostavljen je obrazac žrtvovanja sopstvenih želja ili sklonosti radi porodice ili viših ciljeva. Ličnosti Irisine bake, majke i naročito oca, koji su dužnost prema porodici stavili iznad sopstvenih želja, usadili su kod nje osećanje poslušnosti i odgovornosti prema porodici. Društvena načela po kojima žena mora biti lepa, poslušna i trpeljiva, takođe, upravljaju Irisinim životom, jer je oduvek čeznula da bude prihvaćena, da ne bude odbačena od društva: „Koga je briga šta ljudi misle, rekoh sebi. (...) Mene jeste bilo briga, naravno. Brinula sam šta će ljudi pomisliti. Za razliku od Lore, nikad nisam crpla smelost iz svojih uverenja.“ (198)

Irisin otac, ratni heroj Norval Čejs, odigrao je značajnu ulogu u formiranju identiteta svojih kćeri i razvijanju njihovog dara za samožrtvovanje. Kao najstariji sin i naslednik porodične manufakture dugmadi u fiktivnom kanadskom gradiću Port Tikonderoga, Norval je odrastao pod uticajem svoje majke Adelije – iz ugledne ali osiromašene porodice. Zahvaljujući očevom dugmetarskom poslu, Norval i njegova braća su živeli u blagostanju, ali majka je za njih imala druge planove: „Otpremila ih je u koledž Trinitu u Port Houpu, gde Bendžamin i njegova mašinerija nisu mogli da ih ogrube. Cenila je korisnost Bendžaminovog bogatstva, ali je volela da mu zabašuri izvor“ (71). Nasledivši majčinu nadmenost prema očevom poslu, mladići planiraju putovanja, potragu za zlatom, političku karijeru, ali će se sva njihova maštanja raspršiti u dodiru sa nemilosrdnom stvarnošću rata. Poneseni idejom o pravednosti i podnošenju žrtve za svoju zemlju, mladići odlaze u Prvi svetski rat. Dva mlađa sina ginu u Francuskoj 1916. godine; živ ostaje samo Norval, koji se iz rata vraća kao „razbijena olupina“ (84); ostao je bez jednog oka, sa samo jednom zdravom nogom, progonjen grižom savesti zbog smrti braće, i strašnim osećanjem da je njihova žrtva bila uzaludna:

Bog je nad rovovima pukao poput balona, i od njega su ostale samo crvljive mrvice licemerja. Religija je bila samo kandžija za vojnike, a suprotne tvrdnje bile su samo pobožno blebetanje. Čemu je služilo Persijevo i Edijevo junaštvo – njihova hrabrost, njihove užasne smrti? Šta se njima postiglo? Poginuli su usled teških brljotina čopora nesposobnih matorih zločinaca, koji su jednako mogli da ih prekolju i bace preko ograde Kaledonijana. Povraćalo mu se od svih priča o borbi za Boga i Civilizaciju. (84)

Norval je suštinski duboko traumatizovan čovek, rastrzan između načela više klase kojoj pripada i svesti o nepravdnosti i besmislenosti takvih načela. Preko dana on je u ulozi uglednog građanina, vlasnika fabrike, muža i oca, dok noću pije zatvoren u svojoj sobi u tornju u Avilionu, ili odlazi u Toronto radi jeftine zabave kako bi odagnao košmarne slike rata. Kada su gradske vlasti predložile da se postavi spomenik žrtvama rata, Norval je naručio izradu skulpture „Umorni vojnik“, kojom grad nije bio zadovoljan:

Otac nije hteo da odustane od skulpture, govoreći im da su srećni što Umorni vojnik ima dve ruke i dve noge, na stranu glavu, i da bi se on, da nisu pazili, odlučio za goli golcati realizam, a kip bi bio sastavljen od trulih delova tela, po kojima je naveliko gazio u svoje vreme. Što se tiče natpisa, u žrtvi nema ničeg svojevoljnog, jer pokojnici nisu imali nameru da odlete u vazduh carstva božijeg. (147)

Po izbijanju ekonomske krize, on je bio među malim brojem industrijalaca koji nisu odmah zatvorili fabrike pošto su iz njih izvukli novac, već su ih držali u pogonu koliko je bilo moguće. Osećao je odgovornost prema svojim radnicima: „Želeo je da se fabrike ponovo otvore kako bi njegovi ljudi dobili posao. Zvao ih je ‘svojim ljudima’, kao da su oni i dalje vojnici, a on i dalje njihov kapetan.“ (216). Jasno je da je, i pored iskustva iz rata, osećanje odgovornosti i opravdanosti

žrtvovanja suviše duboko usađeno kod oca da bi se moglo zanemariti. Ovo osećanje on je preneo i kćerima, a posebno Iris kao starijoj. U životu oca i u životima obe kćeri ponavlja se tragični obrazac samožrtvovanja koji se pokazuje kao uzaludan.

U želji da spase preduzeće, iz osećanja obaveze prema roditeljima i svojim radnicima, Norval ugovara brak za Iris sa svojim poslovnim rivalom Ričardom Grifenom. Iako ga je sramota što praktično daje kćer u zamenu za novac, brak ugovoren na ovaj način bio je uobičajen za ljude iz njegove društvene klase, a osim toga, ovaj brak je donosio preko potreban novac za njegovo preduzeće i porodicu. Međutim, Norvalove ideje o odgovornosti, žrtvovanju i časti bile su prevaziđene čak i u njegovo vreme. Pošto se oženio s Iris, Ričard ne samo da nije uložio novac u otvaranje fabrika, već ih je sve zatvorio i preselio sedište preduzeća u Toronto, a preduzeće nazvao „Grifen-Čejs“. Tada Norval shvata da je izigran i da je žrtvovao kćer uzalud – njegov posao je propao. Kako primećuje Iris: „Jadni otac – uzdao se u rukovanja i časnu reč i neizgovorene pretpostavke. Postalo mi je jasno da se poslovi više tako ne obavljaju. Možda nikad i nisu.“ (303). Pošto je zatvaranje fabrika objavljeno, Norval se zatvara u svoju sobu u tornju i opija se do smrti. Progonjen prizorima iz rata, opterećen porodičnim poslom koji je morao da vodi i osećanjem odgovornosti kako prema svojim kćerima, tako i prema svojim radnicima koji zavise od njega, Norval nije u stanju da prati promene u društvenim i poslovnim načelima što se odražava na njegovo finansijsko i duševno stanje. Suočen sa konačnim slomom svojih nada, on bira neku vrstu posrednog samoubistva kao časnog izlaza.

Norval Čejs se u ratu prvi put našao u ulozi objekta/žrtve koji će poginuti ili preživeti po tuđoj volji. Kasnije je u životu pokušao da se oslobodi takve uloge, ali nikada nije sasvim uspeo. Njegove kćeri, Iris i Lora, u različitim okolnostima prihvataju ulogu objekta/žrtve jer su njihove ličnosti formirane pod uticajem očevih i majčinih shvatanja i merila.

Mlađa kći, Lora, važi za čudakinju u porodici – osetljiva, sanjalica, pobožna, idealista, ne mari za društvene konvencije i pravila. Za oca i Iris, Lora je neko ko se mora štititi jer ne može da živi samostalno. Otac je ostavio mali novčani fond samo za Lorino izdržavanje nakon njegove

smrti. Jedan od razloga što Iris pristaje da se uda za Ričarda jeste da bi mogla da se brine o Lori. Iris važi za onu koja je racionalna, praktična i s obe noge na zemlji. Kako će se pokazati, Lora zapravo mnogo bolje vidi stanje stvari od Iris, pokušava da nešto promeni i teži ka nezavisnosti i ulozi subjekta, a ne objekta. Istovremeno, Lora preuzima ulogu objekta/žrtve, ali, za razliku od Iris, to čini svesno i svojevolljno.

Tokom svog odrastanja, Lora se okreće religiji i humanitarnom radu – sa samo četrnaest godina predaje veronauku deci, obilazi siromašne porodice i pomaže u narodnoj kuhinji. Iako vrlo mlada, Lora deli idealističke ideje svoje majke da se promene nabolje mogu postići samo ličnim angažovanjem i da dobrostojeći društveni sloj ima obavezu da pomaže svojim manje srećnim bližnjima. Osim idealizma, Lora pokazuje i neosetljivost prema društvenim normama i hipokriziji. Zbog toga vrlo često nailazi na nerazumevanje svoje okoline – čak i svoje sestre Iris. U detinjstvu, Lora postaje žrtva fizičkog i seksualnog nasilja od strane njihovog kućnog učitelja, ali kada se poveri Iris, ona joj ne veruje. Ova epizoda može se shvatiti kao predskazanje budućeg nasilja koje će Lora trpeti od strane Ričarda, a koje Iris neće primetiti i u koje će poverovati tek posle Lorine smrti.

Može se reći da su Iris i Lora na neki način dvojnice jer u njihovim životima postoje brojne podudarnosti, a u mnogim aspektima se međusobno nadopunjuju. Obe osećaju strahopoštovanje i sažaljenje prema ocu; obe postaju očarane mladim levičarom Aleksom Tomasom; obema će Irisina udaja za Ričarda promeniti život i učiniti ih žrtvama njegovog zlostavljanja. Iako ostali likovi u romanu, među njima i Iris, Loru smatraju čudnom devojkom koja se ne bi umela starati o sebi, ona se u više situacija pokazuje kao snalažljivija i sposobnija od svoje sestre. Lora je daleko manje pasivna od Iris i često uspeva da, barem na kratko, ostvari ono o čemu Iris samo mašta. Međutim, i Lora prihvata ulogu objekta/žrtve, smatrajući da je samožrtvovanje opravdano ukoliko za to postoji dobar razlog.

Irisin brak sa Ričardom Lora shvata kao izdaju, žrtvu koja ne služi nikakvom plemenitom cilju i, prema tome, besmislena je. Uoči venčanja Lora predlaže Iris da odustane od braka i pokuša da na drugi način pomogne ocu tako što će naći posao i izdržavati se sama. Međutim, ova vrsta žrtve suviše je teška za Iris koja, „kao mesečarka“,

srlja u potpuno neizvestan život sa nepoznatim čovekom, zaslepljena njegovim novcem i onim što može da joj pruži.

Za razliku od Iris, Lora je i te kako svesna da su nakon očeve smrti obe u Ričardovoj vlasti, da su u ulozi objekata i da će se Ričard tako i odnositi prema njima. Iris i dalje misli da će poricanje, trpljenje i prihvatanje uloge objekta biti dovoljno da bude ostavljena na miru. Međutim, takvim životom se može živeti samo privremeno – da bi život bio vredan življenja, čovek mora priznati sebi da je žrtva i boriti se protiv takve uloge. U suprotnom i sam može postati sličan onima kojima nije imao snage da se usprotivi.

Irisina udaja i njen bračni život tako najpre psihološki a kasnije i fizički razdvajaju sestre – nakon nekoliko godina, pod izgovorom mentalne labilnosti, Ričard i njegova sestra Vinifred smeštaju Loru u kliniku za duševne bolesti. Iako Lora, uz pomoć očevog advokata, uspeva da izađe nakon nekoliko meseci, ona, nakon kratke poruke da je dobro, prekida kontakt s Iris i sestre ostaju razdvojene narednih osam godina. Pravi razlog Lorinog prisilnog odlaska u kliniku je, zapravo, taj što je ostala u drugom stanju sa Ričardom.

Sestre se ponovo sastaju tek po završetku Drugog svetskog rata. Lora se pojavljuje u Torontu i javlja se Iris. Tek tada Iris saznaje za Lorinu trudnoću i prisilni abortus, ali je ubeđena da je otac Lorinog deteta Aleks Tomas, zajednički poznanik i Irisin tajni ljubavnik. U Iris raste ljubomora i bes na Loru i Aleksa, tako da i ne sluša Lorino objašnjenje: „Sve je bilo grozno, ali sam morala to da učinim. Morala sam da se žrtvujem. Morala sam bol i patnju da preuzmem na sebe. To sam obećala bogu. Znala sam da ću time spasti Aleksa.“ (463) Zapravo, Lora govori o Ričardu i na koji način je manipulisao njome. Obuzeta besom na Loru, na Aleksa, na samu sebe i svoj život, Iris saopštava Lori da uprkos svojoj žrtvi nije spasla Aleksa i da se on neće vratiti po nju i pronaći je jer je poginuo pre šest meseci u Holandiji. Dodaje da su nju o tome izvestili telegramom, pošto su ona i Aleks bili ljubavnici.

„Lora nije ništa rekla. Samo me je pogledala. Pogledala je pravo kroz mene. Gospod zna šta je ugledala. Potonuli brod, grad u plamenu, nož u leđima.“ (464) U svetlu saznanja o Aleksovoj vezi sa Iris i njegojv smrti, Lora shvata da je njena dobrovoljna žrtva – pristajanje na odnose sa Ričardom – bila uzaludna i besmislena. Uzevši Irisin auto, ona u

njemu sleće s mosta. Ovo indirektno samoubistvo – kao i u slučaju njenog oca – za Loru je jedini način da sačuva svoje dostojanstvo, a istovremeno poslednji čin samožrtvovanja i poziv Iris da otvori oči i sagleda istinu. Nakon Lorine nesreće, Iris otkriva da je Lora dolazila u kuću dok je ona tražila i da joj je ostavila svoje stare školske beležnice. U jednoj od njih Iris pronalazi beleške na osnovu kojih shvata kome je Lora morala da se žrtvuje i ko je bio otac njenog deteta.

Iris postaje svesna uloge koju je preuzela tek nakon Lorine smrti kada shvata da su se i Lora i ona žrtvovala, a da time nisu sprečile nevolje, već su same sebe unesrećile. Iris se često i divi i čudi Lorinom „daru za samožrtvovanje“: pomaganju siromašnima, radu u narodnim kuhinjama, negovanju samrtnika u bolnicama, smatrajući da ona sama nema takvih sklonosti; ironijski, Iris, kao i Lora, ima isti poriv za samožrtvovanje, istu nepromišljenost i nadu da će nešto sprečiti ukoliko sebe prinese na „nekakav teoretski oltar“ (411). Takođe, obe sestre dele otpor prema „zagušljivom poretku stvari“ (411), samo što je kod Iris, zbog naravi, vaspitanja i okolnosti u kojima živi, taj otpor duboko potisnut, a izbiće na površinu posle Lorine smrti.

Iris, dakle, najpre nesvesno preuzima ulogu objekta i istovremeno je poriče. Kasnije ona svojevolejno prihvata tu ulogu, pravdajući se nedostatkom novca, nesposobnošću da nađe posao, a zatim najpre brigom za Loru i za svoju kćer Eme koju bi joj Ričard oduzeo. Sem toga, kod nje se razvija svojevrsna identifikacija sa Ričardom, što se posebno vidi u odnosu prema Lori. Identifikacija žrtve sa nasilnikom je psihološki fenomen, jedan od mehanizama odbrane koji nastaje kako bi žrtva sebi olakšala svoj položaj (McLeod, 2009). Iris se tako postavlja kao posrednik između Lore i Ričarda i opravdava njegovo ponašanje pred Lorom, jer time opravdava i sebe i to što ostaje s Ričardom. Ipak, Iris je donekle svesna da se poistovećuje s Ričardom, da usvaja njegove manire i shvatanja i zbog toga se pomalo stidi pred Lorom: „Postidela sam se što sam to izgovorila: zvučala sam kao Ričard“. (315)

Uloga naivne, poslušne, pomalo priglupe supruge za Iris ima višestruki značaj. Najpre, pruža joj osećanje ispunjavanja dužnosti prema porodici, posebno prema ocu koji joj je ugovorio brak (304). Zatim, Iris se oseća odgovornom za Loru i njenu budućnost, s obzirom na njenu neobičnu prirodu i činjenicu da su ostale bez oca i majke.

Osim toga, igranjem ove uloge ona veruje da otklanja mogućnost da bilo ko posumnja da održava tajnu ljubavnu vezu. Konačno, postoji još jedna svrha igranja ove uloge koje Iris nije svesna: to je odbacivanje odgovornosti za svoju sudbinu i prepuštanje odluka drugima. Ovaj obrazac se ponavlja u odnosu sa svim autoritativnim muškim figurama u Irisinom životu: ocem, Ričardom, pa i sa Aleksom. Uloga žrtve/objekta tako donosi i oslobađanje od odgovornosti i donošenja odluka, ali isto tako može da bude i opasna, ne samo za žrtvu: „[Z]ar sam toliko opasna? Onoliko koliko i ovca, sad shvatam. Ovce su toliko glupe da same sebe dovode u opasnost, pa ostanu nasukane na litici ili ih se dočepa vuk, i tada neki čuvar mora da stavi glavu u torbu i izvuče ih napolje“. (235).

Dakako, osnovni instinkt svakog živog bića jeste da preživi, tako da je prirodna reakcija na preteću situaciju, ukoliko je nemoguće pobeći, da se prilagodimo. U tom smislu, Irisina pasivna uloga je razumljiva. Osim toga, društveni kontekst nije podsticao, naprotiv sputavao je bilo kakvu žensku inicijativu i samostalno odlučivanje. Takođe, u svom porodičnom okruženju, Iris je vaspitavana da bude dobra kćerka i dobra sestra – to jest, brižna, strpljiva i poslušna – pa je prirodno smatrala da su to odlike i dobre supruge. Naravno, Iris zna da imati ljubavnika nije jedna od tih odlika – bar ne zvanično. Licemerje više društvene klase ogleda se i u tome da je vanbračna veza dozvoljena dokle god se odvija „ispod žita“ (401). Ono što je najstrože zabranjeno jeste da supruga, ma koliko bila nesrećna ili zlostavljana, napusti muža ili se razvede – pogotovo ako je muž na putu da ostvari blistavu političku karijeru. Zato je Iris iskreno zaprepaštena Alekovim predlogom da napusti Ričarda i živi sama dok se on ne vrati iz rata (346). Dodatni razlog zbog koga Iris ne napušta Ričarda jeste što otkriva da je u drugom stanju. Za vreme njene trudnoće i porođaja Aleks je u građanskom ratu u Španiji, ali čak ni posle njegovog povratka Iris mu ne saopštava da je rodila kćerku. Ova njena odluka delimično proizilazi iz bojazni da bi, ako bi rekla Aleksu, bila prinuđena da napusti udoban život u kome bi njeno dete bilo mnogo bolje obezbeđeno, a delimično iz želje da se njihova romansa ne pretvori u obavezu, da se ne istroši u svakodnevnom brigama i „bednim pojedinostima“: „gde život gundā i cmizdri, romansa tek uzdiše.“ (253)

Zapravo, ljubavna veza Iris i Aleksa opisana je u zasebnom narativnom sloju, kroz odlomke iz romana „Slepi ubica“ gde njih dvoje

nikada nisu imenovani: nazivaju se samo Ona i On. I u ovom narativnom sloju ponavlja se motiv (samo)žrtvovanja, jer On, sledeći svoja ubeđenja, odlazi u rat i gine. U trećem narativnom sloju, fantastičnoj pripovesti o planeti Zajkron u „drugoj dimenziji svemira“ (21) koju On priča Njoj prilikom tajnih sastanaka, motiv (samo)žrtvovanja satirizovan je u priči o tamošnjem običaju žrtvovanja devica da bi se umilostivili bogovi. Priča o društvenom uređenju fiktivnog grada Sakijel-Norna zapravo je alegorija stanja u zapadnom društvu viđena iz ugla Aleksa kao levičara. U Sakijel-Nornu postoje dve društvene klase – Ignirodi, maloposednici, kmetovi i robovi, „ogorčeni na svoju životnu sudbinu“, što su „prikrivali praveći se da su glupi“, i Snilfardi, aristokrate, koji su nosili maske „koje su se micale skupa s njihovim licima, ali im je namena bila da sakriju njihova prava osećanja“ (27). Snilfardi uživaju u luksuznom odevanju, sviranju muzičkih instrumenata, veličanstvenim gozbama i aferama sa tuđim ženama. Ovoj slici dekadentne i razmažene više klase, Aleks dodaje još jedan detalj: ako bi Snilfard bankrotirao, mogao je da proda ženu ili decu da namiri dug. Ova očigledna aluzija na Irisin položaj dopunjena je pričom o žrtvenim devicama u hramu Sakijel-Norna, koje se obučavaju da svoju dužnost – žrtvovanje – obave „dostojanstveno i bez straha“ (39).

Idealna žrtva treba da liči na ples, (...) veličanstvena i lirična, harmonična i graciozna. One nisu bile životinje za okrutno klanje; svoje živote morale su da polože svojevolejno. Mnoge su verovalе u ono što im se pričalo: da dobrobit celog čovečanstva zavisi od njihove nesebičnosti. (...) Neke devojke su spoznale da su njihove smrti samo velika predstava zarad prevaziđenog koncepta. Neke su pokušale da pobegnu kad su videle nož. Druge su stale da vrište (...), a treće su pak psovale samog kralja (...).

Stoga se uobičajilo da se devojkaма seku jezici tri meseca pre žrtvovanja. (...)

I tako je svaka devojka, nema i natečena od reči koje više nikad nije mogla izgovoriti, obavijena velovima i okićena cvećem, (...) vođena uz zavojite stepenice ka devetoj gradskoj kapiji. U današnje vreme, verovatno bi ličila na razmaženu nevestu iz visokog društva. (39– 40)

Iako Iris prepoznaje Aleksovu satiru, ona ne može da prihvati da je, poput devojaka iz priče, odgajana i obučavana kako bi bila žrtvovana društvenim konvencijama zarad napretka porodice, imovine, prestiža ili nekog drugog „prevaziđenog koncepta“. Odrastajući u atmosferi samoodricanja i žrtvovanja, Iris pokušava da poriče nasilje koje doživljava tako što se identifikuje s objektima, neživim stvarima koje nemaju svoju volju ni osećanja, pa, prema tome, ne mogu biti povređene:

Naš život – Ričardov i moj – poprimio je, po mom tadašnjem mišljenju, svoj obrazac za vekovi vjekov. Ili tačnije, postojala su dva života, dnevni i noćni: bili su različiti i nepromenljivi. Bezbrižnost i red i sve na svom mestu, uz uljudno i odobreno nasilje ispod spoljašnjeg privida, kao da teška okrutna cokula udara ritam po mekom tepihu. (...)

Ponekad – s vremenom sve češće – bilo je modrica, purpurnih, potom plavih, potom žutih. (...)

Najviše je voleo bedra, gde se nisu videle. Svaka izložena tačka isprečila bi se njegovim ambicijama. (...)

Bila sam pesak, bila sam sneg – po meni se pisalo, prepravljalo, brisalo. (355)

Lorino samoubistvo i otkrivanje njenog odnosa s Ričardom jesu ključni događaji koji će konačno „probuditi“ Iris i naterati je da događaje sagleda u pravom svetlu. „Oduvek je bilo ravno pred mojim očima. Kako sam mogla da budem toliko slepa?“ (476), pita se Iris konačno shvatajući da je svojim poricanjem i odbijanjem da se suoči sa istinom donela nesreću ne samo sebi, već i svojoj sestri. Ipak, Iris shvata da ima priliku za novi početak ako prihvati odgovornost za svoje postupke i odbaci ulogu objekta/žrtve. Ona napušta Ričarda i započinje samostalan život, iako će za to platiti visoku cenu: izgubiće starateljstvo nad svojom kćeri Eme koja će pripasti Vinifred, Ričardovoj sestri i naslednici. Eme nikada nije oprostila Iris što je, kako je verovala, napustila Ričarda i nju; zbog nesrećnog detinjstva i loših porodičnih odnosa Eme napušta i Vinifred i postaje zavisna od droge i alkohola. Nakon njene smrti, Iris nema pristup ni unuci Sabrini, koja je pod Vinifredinim starateljstvom,

što je vid Vinifredine osвете Iris. Ipak, Iris nikada nije došla u iskušenje da se vrati životu u visokom društvu u kome je toliko propatila. Ona ostaje da živi u maloj kući u Port Tikonderogi gde je se mnogi još sećaju kao Iris Čejs pre udaje za Ričarda.

Objavljivanje svojih beležaka o susretima s Aleksom Tomasom pod Lorinim imenom za Iris je istovremeno osveta Ričardu i spomenik dragim ljudima koje je izgubila. Takođe, vremenom i Lora posle smrti stiće slavu i novi identitet – kritika je smatra „modernistkinjom“, veoma talentovanom književnicom koja je na nesreću umrla mlada, a roman se svrstava u „zanemarena remek-dela dvadesetog veka“ (273). Poslednji čin formiranja sopstvenog identiteta, sagledavanja svojih grešaka i preuzimanja odgovornosti jeste Irisino pisanje memoara namenjenih unuci Sabrini, u kojima iznosi celu istinu o svom životu i autorstvu „Slepog ubice“. Pisanjem memoara, Iris konačno odbacuje ulogu objekta/žrtve i preuzima ulogu kreatora svoje sudbine.

Slepi ubica je tragična priča o slepilu, gubitku i besmislenosti žrtvovanja, ali ipak se završava optimističnom notom: poslednjom Irisinom porukom upućenom unuci Sabrini. Iris izražava nadu da će je Sabrina ipak posetiti, uprkos svim ružnim stvarima koje je čula o njoj, jer je Sabrina jedina kojoj je Irisina priča potrebna. Ona poručuje svojoj unuci da bude hrabra, da uzme život u svoje ruke, ne osvrćući se na prošlost i da izgradi sopstveni identitet:

Budući da Lora više nije ono što si mislila da jeste, ni ti više nisi ona stara. To će ti možda delovati kao šok, ali i kao olakšanje. Na primer, nisi ni u kakvom srodstvu s Vinifred ni s Ričardom. Nema ni kapi Grifena u tebi (...) Tvoj pravi deda je Aleks Tomas, a što se pak njegovog oca tiče – pa, nema nikakvih ograničenja. Bogataš, siromah, prosjak, svetac, desetina zemalja iz kojih je mogao poteći, tuce izbrisanih mapa, stotine srušenih sela – sama biraj. U baštinu ti je ostavio kraljevstvo beskrajnih spekulacija. Slobodna si da po volji postaneš ko god želiš. (488)

LITERATURA

- Atvud, M. (2000). *Slepi ubica*. Preveo Goran Kapetanović. Beograd: Laguna
- Atwood, M. (1972). *Survival: A Thematic Guide to Canadian Literature*. Toronto: Anansi
- Atwood, M. (2000). *The Blind Assassin*. New York: Doubleday
- Brooks Bouson, J. "A Commemoration of Wounds Endured and Resented": Margaret Atwood's *The Blind Assassin* as a Feminist Memoir. *Critique*. Spring 2003, Vol. 44, No. 3. 251–269.
- Goetsch, P. (2000). Margaret Atwood: A Canadian Nationalist. Nischik, R.M. (ed.). *Margaret Atwood: Works and Impact*. New York: Camden House. 166–179.
- McLeod, S.A. (n.d.). Defense Mechanisms -*Simply Psychology*. Preuzeto sa: <http://www.simplypsychology.org/defense-mechanisms.html>
- Nicholson, C. (1994). Introduction. Nicholson, C. (ed.). *Margaret Atwood: Writing and Subjectivity*. New York: St.Martin's Press. 1–11.
- Robinson, A. (2006). Alias Laura: Representations of the past in Margaret Atwood's *The Blind Assassin*. *Modern Language Review*, 101.
- Staels, H. (2004). Atwood's specular narrative: *The Blind Assassin*. *English Studies* 2: 147–160.
- Wilson, S. (2005). Blindness and survival in Margaret Atwood's major novels. Howells, C.A. (ed.) *The Cambridge Companion to Margaret Atwood*. Cambridge University Press. 176–190.

THE (SELF)SACRIFICE MOTIF IN MARGARET ATWOOD'S *THE BLIND ASSASSIN*

SUMMARY: The paper deals with the issue of forming and defining one's identity as one of the crucial themes of Margaret Atwood's novels. In her critical study *Survival* (1972), Atwood identifies four 'victim positions' as stages which her (usually female) protagonists go through on the road to personal development and growth. *The Blind Assassin* (2000) is a chronicle of the simultaneous rise and fall of a family and a town, as well as of the tumultuous events of the 20th century. All three narrative levels of the novel contain a strong motif of a willing (self) sacrifice for an ideology or a concept. Members of the Chase family have established the pattern of sacrificing their personal wishes for the sake of the family prosperity. The female protagonists, Iris and Laura Chase, follow the same pattern of (self)sacrifice for what they think is right. However, their sacrifice proves to be in vain, turning them into victims of circumstances and social norms.

KEY WORDS: Margaret Atwood, identity, (self)sacrifice, victim positions, identity, *The Blind Assassin*

Prof. dr Nebojša Šarkić

Pravni fakultet Univerziteta Union Beograd.

Zoran Vavan, asistent

Fakultetu za pravne i poslovne studije
dr Lazar Vrkatić.

UDC 347.951

Originalni naučni rad

Primljeno: 09.12.2016.

Prihvaćeno: 23.12.2016.

POSTUPAK IZVRŠENJA SUDSKIH ODLUKA KOJIMA JE UTVRĐENO PRAVO NA RENTU

SAŽETAK: U radu su obrađene specifičnosti postupka izvršenja sudskih odluka u kojima je utvrđeno pravo na naknadu buduće štete – pravo na rentu. U obliku rente, naknada u novcu se dosuđuje za štetu koja je nastala smrću davaoca izdržavanja i za štetu prouzrokovanu telesnom povredom ili oštećenjem zdravlja. Izvršenje sudskih odluka u kojima je utvrđeno pravo na rentu podrazumeva prinudnu naplatu buduće štete, koja se u praksi iskazuje kroz novčani ekvivalent, te se i postupak izvršenja sastoji iz prinudne naplate u tu svrhu određenih novčanih iznosa. Značaj rente u pravnom prometu je poseban i Zakon o izvršenju i obezbeđenju je kroz svoje odredbe svrstava u prioritetna potraživanja. U skladu sa zakonom sud donosi rešenje o izvršenju radi naplate rente, a sprovođenje izvršenja u nadležnosti je javnih izvršitelja. Reformisanjem izvršnog postupka kroz uvođenje nove pravničke profesije javnog izvršitelja stvoreni su uslovi za povećanje efikasnosti izvršenja sudskih odluka, te tako i onih u kojima je utvrđeno pravo na rentu.

KLJUČNE REČI: *renta, izvršni postupak.*

1. UVOD

U postupku ostvarivanja i zaštite određenog prava koje se garantuje pojedincu i kolektivitetu, izvršenje najčešće predstavlja poslednju branu i najvažniju fazu postupka. Ono podrazumeva

realizaciju konkretnog prava koje je utvrđeno sudskom ili drugom odlukom ovlašćenog organa. Njegov značaj se ogleda u činjenici da se na taj način obezbeđuje ustavnost i zakonitost, kao i funkcionisanje kompletnog pravnog sistema.

Mihajlo Dika definiše izvršni postupak kao niz pravno regulisanih i funkcionalno koordiniranih radnji suda, stranaka i drugih subjekata čiji je cilj prinudno ostvarivanje, odnosno osiguranje budućeg ostvarenja potraživanja poverioca.¹

Postupak izvršenja prvi put je u svetu detaljno regulisan početkom XIX veka u Napoleonovom zakonodavstvu i on je kasnije postao model pravne regulacije u većini evropskih zemalja. Kada je u pitanju naše podneblje, prvi propis kojim se celovito uređuje postupak prinudnog namirenja i obezbeđenja potraživanja bio je Zakon o izvršenju i obezbeđenju iz 1937. godine.²

U posleratnom periodu primenjivala su se pravila o izvršnom postupku sve do 1978. godine kada je donet Zakon o izvršnom postupku³ za koji se, kao osnovna karakteristika, vezuje preterana zaštita dužnika i favorizovanje društvene svojine.

Oblast izvršenja novelirana je 2000. godine novim Zakonom o izvršnom postupku⁴, koji je, pak, po mišljenju stručne javnosti, otišao u drugu krajnost i potpuno obespravio dužnika i treća lica koja učestvuju u postupku.

Uspostavljanje balansa i relativno uravnoteženog pravnog položaja poverioca i dužnika učinio je kroz svoje odredbe Zakon o izvršnom postupku iz 2004. godine⁵.

¹ Triva, S., Bjelajac, V., Dika, M., *Sudsko izvršno pravo – Opći dio*, Zagreb, 1980, str. 6.

² Zakon o izvršenju i obezbeđenju donet 4. juna 1937. godine na osnovu čl. 3 i 27 Finansijskog zakona utvrđuje izvršni postupak kao obavezan sa važenjem na celoj teritoriji države. Do donošenja ovog zakona izvršni postupak se uređivao parničnim postupkom. Više o ovoj temi videti u: *Austrijski građanski zakonik*, prevod D. Arandelović, Beograd, 1912. godine; *Građanski zakonik Kraljevine Srbije*, sredi G. Niketić, Beograd, 1922. godine; *Novi građanski parnični postupak*, F. Goršić, R. Pajnić, Komentar Građanskog parničnog postupka, F. Goršić, Beograd, 1933. godine.

³ Zakon o izvršnom postupku. „Sl. list SFRJ“ br. 20/1978, 6/1982, 74/1987, 57/1989, 27/1990, 35/1991, 27/1992, 31/1993.

⁴ Zakon o izvršnom postupku, „Sl. list SRJ“ br. 28/2000, 73/2000 i 71/2001.

⁵ Zakon o izvršnom postupku, „Sl. glasnik RS“, br. 125/2004.

Ogromnu reformu izvršnog postupka donosi Zakon o izvršenju i obezbeđenju iz 2011. godine⁶. U naš pravni sistem on uvodi novu pravničku profesiju – privatnog, vansudskog izvršitelja koji poslove obavlja samostalno i nezavisno kao preduzetnik ili kao član ortačkog društva. Zakon je zadržao postupak izvršenja putem ovlašćenog lica suda – sudskog izvršitelja te je na taj način, u određenoj meri, uveden paralelni sistem izvršenja sudskih odluka pri čemu su izvršni poverioci imali mogućnost izbora kome će poveriti postupak izvršenja – sudu ili (privatnom) izvršitelju.⁷

U Narodnoj skupštini Republike Srbije je 21. decembra 2015. godine izglasan novi Zakon o izvršenju i obezbeđenju,⁸ čija je primena počela 1. jula 2016. godine. Ovaj zakon uvodi jasniju terminološku distinkciju profesije privatnog izvršitelja koji postaje **javni izvršitelj**, čime se naglašava njegova javna uloga i javni značaj. Javni izvršitelj sada dobija značajno šira ovlašćenja i nadležnost u postupcima izvršenja te *de jure* i *de facto* preuzima primat u postupcima izvršenja u odnosu na sud.⁹

Kroz ovaj rad pokušaćemo da ukažemo na specifičnosti postupka izvršenja sudskih odluka u kojima je utvrđeno pravo na naknadu buduće štete – pravo na rentu.

⁶ Zakon o izvršenju i obezbeđenju, „Sl. glasnik RS“, br. 31/2011.

⁷ Izuzetak su bili samo postupci izvršenja u onim pravnim stvarima kod kojih je zakon propisao isključivu nadležnost suda, odnosno isključivu nadležnost izvršitelja. Isključiva nadležnost suda bila je određena u postupcima izvršenja sudskih odluka u vezi sa porodičnim odnosima i radi vraćanja zaposlenog na rad, dok je isključiva nadležnost izvršitelja bila propisana u predmetima naplate novčanih potraživanja nastalih iz komunalnih i sličnih delatnosti.

⁸ Zakon o izvršenju i obezbeđenju, „Sl. glasnik RS“, br. 106/2015.

⁹ Prema čl. 4 Zakona o izvršenju i obezbeđenju propisana je isključiva nadležnost suda kod zajedničke prodaje nepokretnosti i pokretnih stvari, činjenja, nečinjenja ili trpljenja, izvršenja izvršnih isprava u vezi sa porodičnim odnosima i vraćanjem zaposlenog na rad, dok su javni izvršitelji isključivo nadležni za izvršenje ostalih izvršnih isprava, rešenja o izvršenju na osnovu verodostojnih isprava, rešenja o usvajanju predloga za protivizvršenje i rešenja o izvršenju rešenja o izrečenim sudskim penalima.

2. RENTA

2.1. Pojam

U zavisnosti od materije i nauke u kojoj se koristi, pojam rente može imati više značenja.

U ekonomskoj nauci pod pojmom rente se podrazumeva periodični prihod od zemlje ili imovine tj. kapitala koji vlasniku dospeva redovno a da pri tom on ne preduzima nikakav rad. Naime, renta najčešće predstavlja novčani iznos, cenu po kojoj vlasnik zemlje, kao zakupodavac, iznajmljuje zemlju određenom licu, zakupcu. U ovom slučaju renta se obračunava kao minimalni novčani iznos koji bi vlasnik zemlje ostvario u vidu profita da je sopstvenim sredstvima organizovao proizvodnju ili drugu delatnost na svojoj zemlji. Pod pojmom rente označava se i naknada za korišćenje stanova, kao i gradskog zemljišta.¹⁰

U pravnoj nauci pojam rente se najčešće vezuje za naknadu štete kao budućeg davanja, odnosno naknadu buduće štete. Dosuđivanje ove vrste naknade štete poznaju i Austrijski građanski zakonik iz 1811. godine, Srpski građanski zakonik iz 1844. godine i Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru iz 1888. godine. Ovi zakonici nisu sprečavali dosuđivanje buduće štete.¹¹

Pored naknade štete, u pravnoj nauci se za ovaj pojam vezuje i ugovor o doživotnoj renti. Ovim ugovorom jedna ugovorna strana, poverilac rente, obavezuje se da na drugu ugovornu stranu, dužnika rente, prenese svojину određenih stvari, prava ili da mu isplati određenu svotu novca. Pri tome je dužnik rente u obavezi da poveriocu rente ili nekom trećem licu isplaćuje u određenim vremenskim razmacima, doživotno, određene iznose novca ili drugih zamenljivih stvari.¹²

¹⁰ Novčani iznos koji ubira gradska uprava od izdavanja gradskog zemljišta predstavlja značajan prihod gradskog budžeta.

¹¹ Videti u: Stanković, O., *Naknada štete u obliku rente*, Savremena administracija, Beograd, 1975., str 7; Stanković, O., *Naknada štete, Knjiga četvrta – Naknada štete u obliku rente*, Nomos, Beograd, 1998., str. 369.

¹² Ovaj ugovor ima dosta sličnosti sa ugovorom o doživotnom izdržavanju koji, takođe, obavezuje jednu ugovornu stranu na određene mesečne činidbe u novcu ili stvarima, ali se pri tom najčešće ugovaraju i činidbe koje podrazumevaju brigu i staranje o određenoj osobi: čuvanje, lečenje, ishranu i sl.

2.2. Oblik naknade buduće štete

Buduća šteta je oblik umanjenja nečijeg prava ili interesa nastalog usled građanskopravnog delikta, odnosno konkretne protivpravne radnje štetnika kojom je sprečeno ostvarenje očekivanog prihoda u korist oštećenog lica. Dakle, kod buduće štete uzrok je nastao ali će posledice štete tek nastupiti u budućnosti. Kako bi se otklonile štetne posledice, oštećenom se utvrđuje pravo na rentu.¹³

Zakonom o obligacionim odnosima predviđeno je da se naknada u obliku rente određuje zbog: izgubljenog izdržavanja odnosno pomaganja kao posledice smrti davaoca izdržavanja; izgubljene zarade; trajnog povećanja potreba povređenog lica i uništenja ili smanjenja mogućnosti daljeg razvijanja i napredovanja koje je nastalo kao posledica potpune ili delimične nesposobnosti za rad.¹⁴ U obliku rente, dakle, naknada u novcu se dosuđuje za štetu koja je nastala smrću davaoca izdržavanja i za štetu prouzrokovanu telesnom povredom ili oštećenjem zdravlja. Kod štete nastale smrću šteta se može utvrditi: za troškove lečenja, troškove pogreba, zbog izgubljenog izdržavanja ili pomoći i pretrpljenih duševnih bolova trećih lica. Kada je reč o šteti koja je prouzrokovana telesnom povredom ili oštećenjem zdravlja, ona se dosuđuje za troškove lečenja i izgubljenu zaradu usled privremene ili trajne nesposobnosti za rad.¹⁵

U određenim slučajevima renta se može dosuditi i za pretrpljenu nematerijalnu štetu pod uslovom da se radi o šteti za koju je izvesno da će trajati i ubuduće, da postoji zahtev oštećenog i da takav oblik naknade predstavlja odgovarajuću pravičnu novčanu satisfakciju u konkretnom slučaju.¹⁶

¹³ Više o naknadi buduće štete videti u: Babić, I., *Naknada štete u vidu novčane rente*, Revija za pravo osiguranja, br. 3-4/2003; Petrović, Z., Todorović, V., *Naknada štete u obliku rente*, Nomos d.o.o., Beograd, 2004.; Medić, D., *Osnovni teorijski i praktični problemi naknade štete u obliku rente*, Pravo – teorija i praksa, br. 1-2/2003.

¹⁴ Članovi 194 i 195 Zakona o obligacionim odnosima „Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93 i „Sl. list SCG“, br. 1/2003 – Ustavna povelja.

¹⁵ Više o oblicima i utvrđivanju štete videti u Radišić J., *Obligaciono pravo, opšti deo*, Nomos, Beograd, 2008., str. 284-291.

¹⁶ Kod telesne povrede i oštećenja zdravlja mogu se javiti sledeći vidovi neimovinske štete: zbog fizičkih bolova, zbog pretrpljenog straha, duševnih bolova, unakaženosti

Renta se, kao vid novčane naknade, dosuđuje u obliku periodičnih davanja za određen ili neodređen vremenski period (doživotno). U trenutku presuđenja nisu poznati broj periodičnih davanja kao ni ukupan iznos rente, već samo visina pojedinačnog periodičnog davanja. Kontinuitet i ravnomernost u isplatama novčane rente u funkciji je zaštite interesa oštećenog, budući da mu omogućava da svoje potrebe redovno i svakodnevno namiruje. Pravilo je da se renta isplaćuje unapred, periodično, ali u određenim slučajevima oštećeni može zahtevati da se umesto periodične rente novčana nadoknada isplati odjednom, u ukupnom iznosu. Ovakav postupak označava se kao *paušaliranje*¹⁷ ili *kapitaliziranje rente*¹⁸.

Ukoliko se određene okolnosti tokom plaćanja rente promene, sud može svojom odlukom istu da izmeni ili ukine. Tako na primer, ukoliko se radna sposobnost oštećenog u međuvremenu poveća, na zahtev izvršnog dužnika renta može da se umanji ili da se u potpunosti ukine. S druge strane, ukoliko nastupe negativne okolnosti te se radna sposobnost oštećenog još više umanji, on kao izvršni poverilac rente može tražiti od suda da odlukom izmeni tj. poveća iznos rente.¹⁹

3. IZVRŠENJE SUDSKIH ODLUKA

Izvršenje sudskih odluka u kojima je utvrđeno pravo na rentu podrazumeva prinudnu naplatu buduće štete. Budući da se naknada buduće štete u praksi iskazuje kroz novčani ekvivalent tj. buduće novčano davanje, to se i postupak izvršenja sastoji iz prinudne naplate u tu svrhu određenih novčanih iznosa.

i zbog umanjivanja životne aktivnosti. Prema dosadašnjoj sudskoj praksi, ovaj oblik nematerijalne štete se kod rente dosuđivao uglavnom usled smanjenja životne aktivnosti na osnovu čl. 203 Zakona o obligacionim odnosima.

¹⁷ Tzv. *paušaliranje rente* – kada se pravi izuzetak, ukoliko se na takav način obezbeđuju uslovi za bolji život oštećenog u budućnosti, ako oštećeni od štetnika ne može dobiti adekvatno obeštećenje ili postoje drugi opravdani razlozi – izvor: *Zbirka sudskih odluka iz oblasti građanskog prava* (1973–1986), Beograd, 1986., str. 108, br. odluke 510.

¹⁸ Kapitalizirana renta – naknada buduće štete koja se u zakonom određenim slučajevima plaća u ukupnom iznosu. Više o ovoj temi videti u: Babić, I., *Naknada štete u vidu novčane rente*, Revija za pravo osiguranja, br. 3-4/2003, Beograd, 2003., str. 9–10.

¹⁹ Renta se može izmeniti i izuzetno ukoliko dođe do pogoršanja materijalnih uslova života oštećenog.

Kada je reč o samom postupku sprovođenja izvršenja tj. primeni konkretnih izvršnih radnji i predmeta izvršenja, razlika se pravi u zavisnosti od vrste izvršnog dužnika – da li je u pitanju fizičko ili pravno lice.

Ukoliko je izvršni dužnik fizičko lice, postupak naplate buduće štete ostvaruje se, po pravilu, sprovođenjem izvršenja na zaradi ili drugim stalnim novčanim primanjima koja nisu zakonom izuzeta.²⁰ Rešenjem o izvršenju na zaradi izvršnog dužnika određuje se plenidba dela njegove zarade i nalaže poslodavcu kod kojeg je u radnom odnosu i koji mu isplaćuje zaradu da određenu visinu zaplenjenog iznosa isplaćuje izvršnom poveriocu periodično, svakog meseca, dok za to postoje zakonski uslovi. Izvršni poverioci koji potražuju novčanu rentu zbog potpune ili delimične nesposobnosti za rad ili za izdržavanje koje je izgubljeno smrću dužnika izdržavanja imaju prvenstvo namirenja u odnosu na ostale izvršne poverioce, čak i u slučajevima kada je postupak izvršenja ostalih izvršnih poverilaca već počeo.²¹ Kada je reč o potraživanjima za koja nije propisano bezgotovinsko plaćanje, izvršni poverilac naplatu vrši na blagajni koja izvršnom dužniku isplaćuje zaradu, te ima pravo da zahteva da mu se zaplenjeni deo zarade isplaćuje o trošku izvršnog dužnika putem pošte na naznačenu adresu ili na račun banke, po odbitku poštanskih troškova. Zaplenjeni deo zarade se, po pravilu, uplaćuje na namenski račun javnog izvršitelja koji je dužan da odmah prenese uplaćeni novčani iznos na račun izvršnog poverioca.

U slučajevima kada je izvršni dužnik nezaposlen i/ili nema stalna novčana primanja, postupak izvršenja radi naplate novčane rente može se sprovesti popisom, procenom i prodajom pokretnih stvari a izuzetno i prodajom nekretnina ili određenih prava.

Naplata buduće štete prema izvršnom dužniku koji je pravno lice realizuje se putem organizacije za prinudnu naplatu.²² Postupak izvršenja

²⁰ Pod pojmom zarade važeći Zakon o izvršenju i obezbeđenju u čl. 288 podrazumeva sva primanja zaposlenog po osnovu rada, bez poreza i doprinosa koji se plaćaju iz zarade. Pod drugim stalnim novčanim primanjima podrazumevaju se primanja po osnovu socijalnog osiguranja i druga mesečna novčana primanja koja se smatraju stalnim.

²¹ Pravo prvenstva u namirenju novčane rente definisano je članom 292 Zakona o izvršenju i obezbeđenju a ovo pravo prvenstva odnosi se i na potraživanja zakonskog izdržavanja.

²² Organizacija za prinudnu naplatu Narodne banke Srbije ovlašćena je da sa svih računa klijenata kod banaka i na kojima izvršni dužnik ima sredstava (dinarskih i deviznih),

sprovodi se na svim dinarskim i deviznim sredstvima na računima izvršnog dužnika izuzev onih koji su zakonom izuzeti od izvršenja. Izvršenje na računu izvršnog dužnika jeste zapravo najefikasnije sredstvo izvršenja, svakako pod uslovom da taj račun nije u blokadi i da na njemu postoje novčana sredstva. Organizacija za prinudnu naplatu će postupajući po rešenju o izvršenju preneti novčana sredstva sa računa izvršnog dužnika koji se vodi kod određene poslovne banke na račun izvršnog poverioca.

3.1. Nadležnost

U pogledu stvarne nadležnosti za odlučivanje o predlogu za izvršenje u oblasti rente nadležni su osnovni sudovi, kao sudovi opšte nadležnosti, dok u veoma malom broju slučajeva posebno nadležni mogu biti i privredni sudovi.²³ Novi Zakon o izvršenju i obezbeđenju znatno proširuje ovlašćenja javnih izvršitelja u odnosu na sud te tako u okviru nadležnosti javnih izvršitelja jeste i sprovođenje pravnosnažnih sudskih odluka putem izvršenja na novčanom potraživanju izvršnog dužnika, zaradi i drugim stalnim novčanim primanjima, samim tim i u oblasti rente.²⁴

Kada je u pitanju mesna nadležnost za odlučivanje o predlogu za izvršenje radi namirenja novčanog potraživanja nadležan je sud na čijem području se nalazi prebivalište izvršnog dužnika, a ako nema prebivalište u Republici Srbiji sud na čijem području je boravište izvršnog dužnika. Ukoliko izvršni dužnik nema ni prebivalište ni boravište u Republici Srbiji mesno nadležan će biti sud na čijem je području prebivalište ili boravište dužnika izvršnog dužnika tj. isplatne blagajne, a ukoliko je reč o pravnom licu – mesna nadležnost suda se određuje prema sedištu tog lica.

bez njegove saglasnosti, izvrši plaćanje obaveza po izvršnim rešenjima (poreskih, carinskih, sudskih i drugih organa) i naložima (po osnovu hartija od vrednosti, menica i ovlašćenja) po propisanom redosledu prioriteta. Izvršna rešenja nadležnih organa dostavljaju se organizacionom delu Narodne banke Srbije – **Odeljenju za prijem, kontrolu i unos osnova i naloga u Kragujevcu.**

²³ Ukoliko se npr. traži regresno potraživanje od strane pravnog lica – osiguravajućeg društva.

²⁴ Osim predmeta za koje je određena isključiva nadležnost suda, shodno čl. 4 Zakona o izvršenju i obezbeđenju sve naplate novčanih potraživanja u nadležnosti su sada javnih izvršitelja.

3.2. Obim i karakteristike izvršenja novčane rente

Kada je reč o izvršnim radnjama, sâm postupak izvršenja na novčanom potraživanju izvršnog dužnika sprovodi se plenidbom i prenosom potraživanja radi namirenja izvršnog poverioca.²⁵ Prilikom donošenja rešenja o izvršenju sud je u obavezi da vodi računa da se potraživanje izvršnog dužnika može sprovesti zaplenom i prenosom samo do visine koja je potrebna da se namiri potraživanje izvršnog poverioca kako se ne bi otežao položaj izvršnog dužnika i njegovog dužnika.

Ukoliko više izvršnih poverilaca zahteva izvršenje na istom deljivom potraživanju koje je dovoljno da se svi namire, plenidba i prenos se određuju posebno u korist svakog od njih u odgovarajućim iznosima s obzirom na to da se svaki izvršni poverilac može posebno namiriti ili sporazumeti sa izvršnim dužnikom.

U situaciji u kojoj više izvršnih poverilaca potražuje od istog izvršnog dužnika novčanu rentu zbog potpune ili delimične nesposobnosti za rad ili novčanu rentu za izdržavanje koje je izgubljeno usled smrti dužnika izdržavanja a njihova ukupna potraživanja premašuju deo zarade koji može biti predmet izvršenja, tada se rešenje o izvršenju donosi i sprovodi u korist svakog od njih srazmerno visini potraživanja.²⁶ Ukoliko nakon započetog izvršenja naplate novčane rente usledi podnošenje novog predloga za izvršenje sa identičnim potraživanjem, sud može promeniti ranije rešenje o izvršenju i odrediti iznos koji će se primenjivati ubuduće s tim da taj iznos mora biti srazmeran visini potraživanja koja se isplaćuju svakom izvršnom poveriocu u skladu sa njegovim pravima. Izmenjeno rešenje o izvršenju dostavlja se i svim ranijim izvršnim poveriocima u tom predmetu.

U praksi se događa da izvršnom dužniku prestane radni odnos kod određenog poslodavca koji obustavlja mesečne iznose u skladu

²⁵ U skladu sa članom 259 Zakona o izvršenju i obezbeđenju.

²⁶ Član 291 Zakona o izvršenju i obezbeđenju detaljno reguliše namirenje više izvršnih poverilaca zakonskog izdržavanja i novčane rente. Kao primer možemo navesti pravnu situaciju u kojoj izvršni dužnik, fizičko lice ili osiguravajuće društvo, na osnovu odgovornosti i utvrđene obaveze, isplaćuje naslednicima umrlog lica određeni novčani iznos rente.

sa rešenjem o izvršenju te da zasnuje novi radni odnos kod drugog.²⁷ Rešenje o izvršenju kojim je utvrđena obaveza dužnikovog dužnika da isplaćuje iznos novčane rente u korist izvršnog poverioca deluje i prema novom poslodavcu izvršnog dužnika od onog trenutka kada mu je dostavljeno rešenje. U takvim slučajevima poslodavac kod kog je izvršnom dužniku prestao radni odnos dužan je da odmah preporučenom pošiljkom s povratnicom dostavi rešenje o izvršenju novom poslodavcu, naravno, ukoliko mu je poznat te da o tome obavesti javnog izvršitelja. Ukoliko prethodnom poslodavcu nije poznato da li je i kod kog poslodavca izvršni dužnik zasnovao novi radni odnos, on o tome obaveštava javnog izvršitelja koji je dužan da načini uvid u evidencije zaposlenih i zdravstvenog osiguranja.²⁸ Nakon što dobije podatke o novom poslodavcu izvršnog dužnika, javni izvršitelj će istom dostaviti rešenje o izvršenju i o tome obavestiti izvršnog poverioca. Ako javni izvršitelj utvrdi, nakon uvida u pomenutu evidenciju, da je izvršni dužnik bez zaposlenja i stalnih novčanih primanja pozvaće izvršnog poverioca da se izjasni, u roku od osam dana, da li predlaže dopunu ili promenu sredstva i predmeta izvršenja pod pretnjom obustave postupka.

Zakon o izvršenju i obezbeđenju predviđa i detaljno reguliše odgovornost poslodavca izvršnog dužnika u slučaju kada propusti da postupi po rešenju o izvršenju kroz odredbe 295 i 296. U okviru ovih odredaba predviđeno je, između ostalog, pravo izvršnog poverioca da predloži javnom izvršitelju donošenje rešenja sa dejstvom rešenja o izvršenju prema poslodavcu izvršnog dužnika kojim se on obavezuje da izmiri sve propuštene iznose, te određuje sredstvo i predmet izvršenja ukoliko ne postupi po istom. Na ovaj način poslodavac dolazi u položaj izvršnog dužnika budući da je odgovoran za štetu koju je izvršni poverilac pretrpeo zbog propuštanja u postupanju po rešenju o izvršenju.

²⁷ Kada je doneto rešenje o izvršenju na novčanom potraživanju, na ostvarenje prava izvršnog poverioca je bez uticaja činjenica da je izvršni dužnik promenio poslodavca, da se promenio samo naziv poslodavca usled statusnih promena ili reorganizacije ili da mu je jednostavno prestao radni odnos. – Šarkić, N., *Komentar Zakona o izvršenju i obezbeđenju*, Paragraf, Beograd, 2016., ctp. 241–242.

²⁸ Praksa je da se podaci o zaposlenju izvršnog dužnika putem podneska traže od Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, Odseka za matičnu evidenciju one filijale Fonda gde izvršni dužnik ima prebivalište ili boravište.

Zabrana isplate zarade koja je stavljena uz pristanak izvršnog dužnika tzv. administrativna zabrana ima pravno dejstvo rešenja o izvršenju na zaradi pod uslovom da je stavljena pre donošenja rešenja o izvršenju. Ali kada su u pitanju potraživanja zakonskog izdržavanja, novčane rente za izdržavanje koje je izgubljeno usled smrti dužnika izdržavanja i novčane rente zbog potpune ili delimične nesposobnosti za rad, ona se namiruju pre izvršnih poverilaca u čiju korist je utvrđena administrativna zabrana, čak i kada je izvršenje putem administrativne zabrane već počelo. Dakle, izvršenja novčane rente na zaradi izvršnog dužnika imaju prioritet u odnosu na administrativnu zabranu.²⁹

3.3. Ograničenje i izuzimanje od izvršenja

Kod izvršenja na novčanom potraživanju sud prilikom donošenja rešenja i javni izvršitelj prilikom njegovog sprovođenja moraju voditi računa o značaju i vrstama pojedinih novčanih primanja budući da zakon definiše i pravi razliku između novčanih sredstava na kojima su izvršenja ograničena i posebno navodi sredstva koja su izuzeta od izvršenja.

Postupak izvršenja na zaradi, naknadi zarade i penziji može da se sprovede u visini do dve trećine njihovog iznosa. Ukoliko izvršni dužnik prima minimalnu zaradu ili penziju, ili je iznos primanja jednak ili manji od visine minimalne zarade ili penzije utvrđene u skladu sa zakonom u Republici Srbiji, izvršenje se sprovodi do polovine takvog novčanog primanja.

Izvršenje radi naknade novčane rente, zbog potpune ili delimične nesposobnosti za rad i novčane rente za izdržavanje koje je izgubljeno usled smrti dužnika izdržavanja, na primanjima ratnih i mirnodopskih vojnih invalida po osnovu invalidnine, ortopedskog i invalidskog dodatka može da se sprovede samo do njihove polovine.³⁰

²⁹ I pored činjenice da zakon utvrđuje prioritet za pojedina potraživanja, smatramo da zakonsko rešenje kojim se administrativnoj zabrani priznaje dejstvo rešenja o izvršenju, nije dobro, s obzirom da situacije kod ostalih potraživanja koja nisu prioriteta mogu izvršnog poverioca dovesti u nepovoljan položaj. Naime, izvršni dužnik koji je svestan da je dužan po određenoj izvršnoj ili verodostojnoj ispravi može namerno opteretiti svoju zaradu raznim administrativnim zabranama putem sindikalne organizacije, podizanjem raznih kredita, nabavkom određenih stvari, te samim tim ostaviti malo ili gotovo nikakvog prostora na zaradi za sprovođenje izvršenja,

³⁰ Pored rente i potraživanja po osnovu zakonskog izdržavanja podležu izvršenju kod navedenih vrsta primanja u skladu sa čl. 258 Zakona o izvršenju i obezbeđenju.

Primanja po osnovu naknade štete u obliku novčane rente koje nije izuzeto od izvršenja, kao i primanja na osnovu ugovora o doživotnom izdržavanju i osiguranju života mogu biti predmet izvršenja ali samo na onom delu primanja koji prelazi iznos najviše socijalne pomoći određene za područje na kojem izvršni dužnik ima prebivalište tj. boravište.

Zakonom o izvršenju i obezbeđenju u okviru člana 257 određeno je da predmet izvršenja ne mogu biti: primanja na osnovu zakonskog izdržavanja, naknade štete zbog narušenja zdravlja, novčane rente zbog potpune ili delimične nesposobnosti za rad i novčane rente za izdržavanje koje je izgubljeno usled smrti dužnika izdržavanja; primanja na osnovu novčane naknade za telesno oštećenje prema propisima o invalidskom osiguranju; primanja koja se ostvaruju prema propisima o socijalnoj zaštiti; primanja na osnovu privremene nezaposlenosti; primanja na osnovu dodatka na decu; primanja na osnovu stipendije i pomoći učenicima i studentima i potraživanja čiji je prenos zakonom zabranjen.

Ova odredba je u funkciji zaštite izvršnog dužnika. Za sve navedene slučajeve izuzimanja od izvršenja važi pravilo da se utvrđeni iznos primanja ne može oduzeti od izvršnog dužnika tj. da ne može biti predmet izvršenja. To svakako ne znači da je neko lice kao korisnik primanja po osnovu naknade novčane rente koje je izuzeto od izvršenja apsolutno zaštićeno od izvršenja po osnovu novčanog potraživanja. Javni izvršitelj može sprovesti izvršenje preko tog iznosa mesečne nadoknade ne upuštajući se u poreklo primanja.

3.4. *Privremene mere*

Privremenim merama se obezbeđuje novčano ili nenovčano potraživanje. Sud određuje privremenu meru pre, u toku ili posle parničnog postupka sve dok izvršenje ne bude sprovedeno. Da bi se odredila privremena mera potrebno je da se ispune dva uslova. Prvi uslov nalaže izvršnom poveriocu da mora učiniti verovatnim postojanje potraživanja, dok je drugi uslov da učini verovatnim da će bez privremene mere izvršni dužnik osujetiti ili znatno otežati naplatu potraživanja time što će svoju imovinu ili sredstva otuđiti, prikriti ili na drugi način njima raspolagati.³¹

³¹ Više o privremenim merama u izvršnom postupku videti u: Šarkić, N., *Prethodne i privremene mere*, Pravni život, br. 7/8, Beograd, 1997., str. 123–144.; Šarkić, N., *Komentar Zakona o izvršenju i obezbeđenju*, Paragraf, Beograd, 2016., str. 379–389.

U postupku ostvarivanja prava na naknadu štete privremene mere imaju važnu ulogu u obezbeđenju zaštite izvršnog poverioca. Naime, privremenom merom izvršni poverilac pokušava da spreči moguću opasnost, odnosno neuspeh naplate potraživanja i nastanak nove nenadoknadive štete.

Zakon je predvideo da se privremenom merom mogu obezbediti i nedospela, uslovna i buduća potraživanja.³² U određenim sudskim postupcima koji se vode radi naknade štete sud može najpre da odluči o spornom pravnom osnovu, a potom da raspravlja o visini potraživanja. U takvim slučajevima sud će najpre raspraviti pitanje valjanosti pravnog osnova i eventualnog doprinosa oštećenog nastanku štete, a potom pristupiti procesu utvrđivanja visine naknade štete. Ako se prilikom rasprave pravnog osnova utvrdi krivica tuženog sud može tuženom da odredi obavezu plaćanja određenog iznosa najmanje do visine izgubljene zarade ili razlike između iznosa koji je oštećeni primao i iznosa koji prima, bilo da je kao osnov u pitanju povreda prava iz radnog odnosa ili umanjeње porodičnih primanja usled smrti davaoca izdržavanja. Dakle, u ovakvim slučajevima sud može odrediti privremenu meru kojom će obavezati tuženog da do donošenja konačne odluke suda isplaćuje određeni iznos koji bi bio dovoljan za naknadu štete u delu umanjene zarade, odnosno izgubljenog iznosa izdržavanja.

Radi obezbeđenja novčanog potraživanja izvršnog poverioca zakon dopušta određivanje svake mere kojom se postiže svrha obezbeđenja. Pojedine privremene mere koje se u tu svrhu mogu odrediti su: zabrana izvršnom dužniku da otuđi tj. optereti pokretne stvari čiji je vlasnik i, po potrebi, njihovo oduzimanje od izvršnog dužnika i poveravanje na čuvanje izvršnom poveriocu ili drugom licu ili sudskom depozitu; zabrana izvršnom dužniku da otuđi, odnosno optereti nepokretnosti čiji je vlasnik ili druga stvarna prava koja su upisana u njegovu korist na nepokretnostima u katastru nepokretnosti, uz upis zabeležbe zabrane u katastru nepokretnosti; zabrana dužniku izvršnog dužnika da isplati potraživanje ili preda stvar izvršnom dužniku i zabrana izvršnom dužniku da primi isplatu potraživanja ili primi stvar i da njima raspolaze; nalog organizaciji za prinudnu naplatu da bankama koje vode račune izvršnog dužnika naloži da novčana sredstva u visini obezbeđenog

³² Čl. 449 st. 4 Zakona o izvršenju i obezbeđenju.

potraživanja prenesu u depozit javnog izvršitelja; nalog Centralnom registru hartija od vrednosti da upiše zabranu otuđenja i opterećenja akcija izvršnog dužnika i upiše zabranu izvršnom dužniku da koristi pravo glasa iz akcija i raspolaze njime; oduzimanje gotovog novca ili hartija od vrednosti od izvršnog dužnika i njihovo polaganje u sudski depozit odnosno kod javnog izvršitelja.³³

3.5. Pojedini problemi u praksi

Analizom dela prakse osnovnih i privrednih sudova mogu se uočiti pojedini problemi i teškoće koje se javljaju prilikom sprovođenja izvršenja sudskih odluka o renti.

U postupku izvršenja, kako prilikom donošenja rešenja o izvršenju od strane naslova, tako i prilikom preduzimanja izvršnih radnji, probleme mogu izazvati određeni pravni standardi koji su utvrđeni odlukom parničnog suda. Naime, jedna uopštena i nedovoljno precizna formulacija visine obaveze izvršnog dužnika od strane parničnog suda može stvoriti problem prilikom izvršenja takve odluke. Korišćenje pravnih standarda prilikom donošenja sudskih odluka u praksi je naravno dozvoljeno ali samo pod uslovom da je izvršenje takvih odluka precizno odredljivo, što podrazumeva da u sebi ona sadrži sve elemente za sprovođenje izvršenja.³⁴ Pravni standardi se uglavnom vezuju za određene uobičajene pojmove, te je zadatak parničnog suda da prilikom donošenja odluke, što je moguće više, bude precizan kako se ne bi dogodilo da usled takvih nepravilnosti doprinosi neizvršavanju sopstvenih odluka. S druge strane, izvršenje i jedne takve uopštene i nedovoljno precizne odluke se mora sprovesti, te će izvršni naslov preduzeti određene korake u cilju realizacije odluke i namirenja izvršnog poverioca. Naime, može se pribaviti stručno mišljenje određene institucije, odrediti veštačenje ili u krajnjoj meri, radi dokazivanja, uputiti stranke na parnicu zbog spora o činjenicama, što bi bila svakako

³³ Prema čl. 459 Zakona o izvršenju i obezbeđenju.

³⁴ Npr. u određenoj parnici sud može dosuditi naknadu buduće štete-rente, za visinu razlike između iznosa koji određeno lice prima po osnovu penzije i iznosa koji bi ono ostvarivalo na radnom mestu. Sud, takođe, može koristiti prilikom obračuna i tzv. standard radnog mesta iste stručne spreme gde visinu naknade određuje kroz prosek zarade tri radnika na istim poslovima koje je oštećeni obavljao pre nastanka štetnog događaja i sl.

najgora mera. Nažalost svaka od navedenih radnji usporava izvršni postupak i ne doprinosi njegovoj efikasnosti.

Poteškoće u postupku izvršenja mogu nastati ukoliko mesečni, odnosno periodični novčani iznos rente nije određen u fiksnom iznosu, već u odnosu na određeno novčano davanje koje je podložno čestim promenama, npr. socijalna pomoć. U takvim slučajevima sud mora često donositi novo rešenje o izvršenju kako bi uskladio iznos rente usled promenjenih okolnosti.³⁵

Problem u postupku izvršenja može nastati i ukoliko je odlukom parničnog suda iznos rente određen u procentima. To može biti slučaj kada je, na primer, određena visina mesečne rente u iznosu od 25% primanja izvršnog dužnika. Sud bi prilikom donošenja rešenja o izvršenju bio u obavezi posebno utvrđivati visinu pojedinačne periodične obaveze izvršnog dužnika, što svakako predstavlja dodatni posao i odugovlači sam postupak prinudnog izvršenja.

4. ZAKLJUČAK

Renta predstavlja novčani iznos koji se isplaćuje redovno u određenim vremenskim razmacima na temelju određenog pravno zasnovanog potraživanja. Ona najčešće u praksi jeste oblik naknade buduće materijalne štete čiji ukupan iznos nije izvestan u vreme odlučivanja o tužbenom zahtevu a plaća se periodično u utvrđenim iznosima. Kao oblik naknade štete, ona ne predstavlja opšte pravilo, već izuzetak.

Naknada štete u obliku novčane rente može se dosuditi samo za štetu koja postoji u trenutku donošenja sudske odluke pa ubuduće, a ne i za pretrpljenu štetu u periodu koji je prošao. U slučaju da postoje opravdani razlozi da se za ovaj vid štete tužiocu dosudi renta, počev od presuđenja pa ubuduće, treba imati u vidu da se, ukoliko postoje naročiti razlozi, ova renta može dosuditi u mesečnim iznosima koji mogu biti podložni smanjenju, povećanju ili ukidanju, a takođe se može izvršiti i kapitalizacija rente.

³⁵ U takvim slučajevima sud mora pribaviti podatak o visini najviše socijalne pomoći kako bi rešenje o izvršenju uskladio sa uslovom koji predviđa čl. 258 st. 5 Zakona o izvršenju i obezbeđenju – iznos najviše stalne socijalne pomoći koji se isplaćuje na području na kojem izvršni dužnik ima prebivalište.

U radu smo pokušali ukazati na pojedine osobenosti izvršnog postupka naplate rente. Renta kao novčana naknada buduće štete zaslužuje posebnu pažnju i Zakon o izvršenju i obezbeđenju kroz svoje odredbe svrstava je u prioriteta potraživanja, što samo potvrđuje značaj rente u pravnom prometu.

Reformisanjem izvršnog postupka, pre svega, kroz uvođenje nove pravničke profesije – javnog izvršitelja, stvoreni su uslovi za povećanje efikasnosti izvršenja sudskih odluka. Delegiranje ovlašćenja naplate gotovo svih vrsta potraživanja profesionalnim pravnicima u liku javnog izvršitelja predstavlja pokušaj zakonodavca da se izvršni postupak unapredi, profesionalizuje i ubrza, a sudovi rasterete nagomilanih predmeta u izvršnoj referadi i usmere na primarnu funkciju – suđenje. U takvom zakonskom okviru, sud donosi rešenje o izvršenju radi naplate rente a sprovođenje izvršenja u nadležnosti je javnih izvršitelja.

Sudski postupci naknade ove vrste štete, kao što smo ukazali, mogu se zakomplikovati i bespotrebno dugo voditi. Takav problem se može rešiti kroz konkretniji i precizniji rad izvršnog naslova, ali i kroz edukaciju i poučavanje samih stranaka o njihovim pravima i pravnim posledicama koje mogu nastati usled odugovlačenja postupka. Svrha izvršnog postupka mora biti u brznoj, kvalitetnoj i efikasnoj zaštiti prava koje je utvrđeno zakonom i sudskom odlukom.

5. LITERATURA

- Arandelović, D., Beograd, 1912. godine; *Građanski zakonik Kraljevine Srbije*, sradio G. Niketić, Beograd, 1922.
- Babić, I., *Naknada štete u vidu novčane rente*, Revija za pravo osiguranja, br. 3-4/2003
- Goršić, F., Pajnić, R., Komentar Građanskog parničnog postupka, Beograd, 1933.
- Medić, D., *Osnovni teorijski i praktični problemi naknade štete u obliku rente*, Pravo - teorija i praksa, br. 1-2/2003
- Petrović, Z., Todorović, V., *Naknada štete u obliku rente*, Nomos d.o.o., Beograd, 2004.
- Radišić, J., *Obligaciono pravo, opšti deo*, Nomos, Beograd, 2008.
- Stanković, O., *Naknada štete u obliku rente*, Savremena administracija, Beograd, 1975.
- Stanković, O., *Naknada štete, Knjiga četvrta - Naknada štete u obliku rente*, Nomos, Beograd, 1998.
- Triva, S., Bjelajac, V., Dika, M., *Sudsko izvršno pravo – Opći dio*, Zagreb, 1980.
- Šarkić, N., *Komentar Zakona o izvršenju i obezbeđenju*, Paragraf, Beograd, 2016.
- Šarkić, N., *Prethodne i privremene mere*, Pravni život, br. 7/8, Beograd, 1997.

Propisi:

- Zakon o izvršenju i obezbeđenju, „Sl. glasnik RS“, br. 106/2015
- Zakon o obligacionim odnosima „Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93 i „Sl. list SCG“, br. 1/2003 – Ustavna povelja

Dr Nebojša Šarkić

Faculty of Law, Union University Belgrade

Zoran Vavan

Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić Novi Sad.

JUDGMENT ENFORCEMENT PROCEDURE RELATED TO THE RIGHT TO ANNUITIES

ABSTRACT: The paper deals with the specifics of judgment enforcement procedure related to the right to compensation for future damages - the right to annuities or rent. Annuities involve monetary compensation which is awarded for damage caused by death of care providers as well as for damages caused by bodily injury or damaged health. The judgment enforcement involves the payment of future damages in terms of stipulated monetary sums. Annuities rank as priority claims by the Law on Enforcement and Security Proceedings. In accordance with the law, the court issues an execution order to collect rent, and the public enforcement officers have the authority to carry out the execution procedure. The new Law on Enforcement and Security Proceedings seeks to improve the enforcement procedure, through the introduction of new legal profession - public enforcement officers, and increase the efficiency of judgment enforcement process regarding the right to annuities.

KEY WORDS: annuities, enforcement procedure.

Predrag Novakov¹

Odsek za anglistiku, Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC 81'25:008

Originalan naučni rad

Primljen: 15.12.2016.

Prihvaćen: 27.12.2016.

KULTUROLOŠKI ELEMENTI U PREVODU: SUOČAVANJE SA DRUGIMA²

REZIME: *Dobro je poznato da se u okviru kompleksne pojave kao što je jezik prepliće širok spektar komponenti specifičnih sa datu društvenu zajednicu i njenu kulturu. Te komponente, više ili manje tipične samo za datu zajednicu, predstavljaju poseban izazov za prevodioca i čine oblast u kojoj prevod može doprineti boljem sagledavanju drugih kultura, odnosno prihvatanju multikulturalnosti koja nas okružuje. Imajući tu činjenicu u vidu, u radu se proučavaju prevodilački postupci povezani sa prenosom kulturoloških elemenata u dva smera: iz engleskog (kao izvornog jezika) u srpski (kao ciljni jezik) i obrnuto, uz primere iz tekstova koji se odnose na društvene nauke, religiju i umetnost. Naime, u centralnom delu rada prvo se navode relevantni primeri iz oblasti sociologije i istorije (odnosno iz knjige američkog autora L. Mamforda Kultura gradova čiji je srpski prevod objavljen 2010. godine) koji dobro ukazuju na prevodilačke probleme koji nastaju zbog različitih tradicija izvornog i ciljnog jezika, odnosno zbog specifičnih tradicionalnih pojmova i institucija koje treba „preslikati” iz engleskog jezika u srpski jezik. Nakon toga, navode se primeri u kojima je srpski izvorni, a engleski ciljni jezik; ti primeri se odnose na religiju i*

¹ predragnovakov@sbb.rs

² Ovaj rad je napisan u okviru naučnog projekta *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (broj projekta 178002). Rad je prvi put objavljen u zborniku radova sa IV međunarodne konferencije Multikulturalnost i savremeno društvo (filologija, menadžment i ekonomija, studentski radovi), izdavača Visoka škola “Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić”, Novi Sad, 2013. str 21-31.

religijsku umetnost, oblast u kojoj su kulturološke razlike vrlo izražene. Primeri su preuzeti iz knjige L. Šelmić Srpsko zidno slikarstvo XVIII veka, čiji je engleski prevod objavljen 2004. godine. Sa izvesne vremenske distance nakon prevođenja dve pomenute knjige, u radu se komentarišu moguća prevodilačka rešenja za pojedine kulturološki relevantne primere i njihov doprinos boljem razumevanju drugih društvenih zajednica i multikulturalnosti uopšte.

KLJUČNE REČI: *engleski jezik, kulturološke komponente, prevođenje, religija, srpski jezik*

1. Uvod

Nije potrebno posebno naglašavati činjenicu da jezik kao kompleksna pojava podrazumeva preplitanje mnogih komponenti koje utiču na njegovu upotrebu u komunikaciji i tumačenje izgovorenih ili napisanih jezičkih struktura. Osim, naravno, lingvističkih komponenti poput morfosintakse i semantike, neophodno je uzeti u obzir i kulturološku komponentu, čiji se značaj u novije vreme s pravom naglašava, posebno kada se radi o komunikaciji na stranim jezicima. Naime, kako se navodi u relevantnoj literaturi (na primer, Larina 2005: 26), izvorni govornici su obično spremniji da oproste grešku iz oblasti morfosintakse nego neodgovarajuću kulturološku komponentu, na primer način obraćanja. Prema tome, široko shvaćena kulturološka komponenta ima izuzetno značajnu ulogu u uspešnoj komunikaciji, posebno ako se ima u vidu da nije dovoljno samo preneti određenu poruku na stranom jeziku, već je važan i način kako se ta poruka prenosi (Prčić 2005: 33).

Svest o značaju kulturološke komponente u komunikaciji na stranom jeziku posebno je relevantna za komunikaciju na engleskom jeziku ako se uzme u obzir da je taj jezik postao savremeni jezik globalne komunikacije (*lingua franca*). Naime, govornici koji engleski jezik koriste kao strani jezik u komunikaciji ulaze u verbalnu interakciju kako sa osobama kojima je engleski takođe strani jezik, tako i sa osobama kojima je engleski maternji jezik. Učesnici u takvoj komunikaciji zadržavaju odlike svog jezičkog i kulturnog identiteta, ali svakako moraju da vode računa i o kulturološkim obrascima koje imaju govornici drugih jezika. Pošto je opšta tendencija ka globalizaciji putem medija omogućila

upoznavanje sa kulturološkim obrascima drugih, postavlja se pitanje da li dolazi do eventualnog ujednačavanja tih obrazaca ili barem do boljeg međusobnog razumevanja među sagovornicima u dvosmernoj usmenoj komunikaciji ili između čitalaca i teksta u jednosmernoj komunikaciji. Uz odgovarajuće primere iz nekoliko oblasti, u ovom radu proučiće se komunikacija koju ostvaruju čitaoci kojima je maternji jezik srpski, a upoznaju se sa izvornim engleskim tekstom prevedenim na srpski, kao i komunikacija koju ostvaruje strani (engleski) čitalac kada se upoznaje sa srpskim tekstom prevedenim na engleski. Glavni cilj takvog proučavanja jeste da se sagledaju složene kulturološke komponente značenja izvornih engleskih i srpskih izraza, kao i mogućnost potpunog ili delimičnog prenošenja tih komponenti na drugi (engleski, odnosno srpski) jezik.

2. Prevođenje kulturoloških komponenti

Kulturološka komponenta predstavlja bitan element u višeslojnom procesu prevođenja, onu neophodnu glazuru koja prevod ne čini samo činjenično, već i komunikativno vernim u što je moguće većoj meri, jer, kako navodi B. Hlebec (2009: 90), prevod često ne može biti apsolutno veran po svim parametrima. Da bi se i ta komponenta uspešno integrisala u prevod, prevodilac mora da je sagleda, da prepozna mesto gde je ona posebno naglašena, a da zatim u skladu sa sopstvenim vanjezičkim (enciklopedijskim) znanjem pronađe najbolje rešenje. Pri tome prevodilac, naravno, često mora da sprovede dodatno manje istraživanje da bi se kroz stručnu štampanu literaturu i elektronske izvore upoznao sa segmentom koji treba da prevede; adekvatnim prevodom i eventualnim prevodilačkim napomenama on omogućava da čitalac potpunije razume tekst i upozna se sa elementima drugih kultura, kako onih prošlih, tako i savremenih.

Da bi se takva uloga prevoda u spoznavanju druge kulture ilustrovala, u centralnom delu ovog rada prokomentarišaću se primeri koji podrazumevaju elemente kulture u prevodu; prvo će se navesti nekoliko primera koji se odnose na opštu kulturu i koje u prevodu, po pravilu, nije potrebno dodatno pojašnjavati, a zatim i primeri koji se odnose na pojedine specifične kulturološke komponente uz koje često

treba uneti objašnjenje u fusnoti. Ti primeri su preuzeti iz značajne knjige američkog sociologa Luisa Mamforda (Mumford) *Kultura gradova* (*The Culture of Cities*), po prvi put objavljene 1938. godine, koja sadrži kulturološke komponente kako iz oblasti istorije, tako i iz oblasti arhitekture, geografije i drugih oblasti.³

2.1. Prevod i komponente kulture: izvorni engleski tekst

Pomenuta knjiga Luisa Mamforda odražava veliku erudiciju njenog autora, pa predstavlja dobar izvor primera za proučavanje kulturoloških specifičnosti; ona se bavi razvojem grada prvenstveno u okviru zapadne civilizacije (uz pominjanje primera i iz drugih delova sveta). Ovaj zanimljiv i inspirativan tekst pisan je vrlo stručno, a pred čitaoca – izvornog govornika engleskog jezika, a još više pred stranog čitaoca – postavlja prilično visoke zahteve navodeći veliki broj imena naučnika i istorijskih ličnosti, geografskih pojmova, kao i pojmova koji spadaju u opštu kulturnu baštinu.

Počnimo sa nekoliko izraza koji su deo opšte kulture (izrazi koji se komentarišu su podvučeni, a navode se paralelno izvorni i prevedeni tekst):

(1) a) The flood of water cleanses the Augean metropolitan stable... (237)

b) Ova poplava vode za kupanje očistila je Augijeve štale metropole... (268)

(2) a) ...Dickens needed no special powers of invention to create Sir Tite Barnacle and the Circumlocution Office. (227)

b) Dikensu nije trebala nikakva posebna inspiracija da bi stvorio ser Tajta Barnakla i kancelariju za zaobilazne poslove. (255)

(3) a) To the Oblomovs of the world the plan is ... (375)

b) Svim onim Oblomovima širom sveta plan je... (423)

U ovim primerima radi se o dobro poznatom grčkom mitu o Herkulovim podvizima (1a) i o dva poznata književna dela (Dikensovom romanu *Mala Dorit* i romanu Gončarova *Oblomov*) čiji su likovi postali simboli za određeni tip ličnosti, a u slučaju Dikensovog romana naziv

³ Prevod na srpski *Kultura gradova* objavljen je 2010. godine (prevodioci: P. Novakov, D. Prodanović-Stankić i A. Izgarjan).

date kancelarije slikovito ukazuje na konkretnu pojavu u društvu – komplikovane administrativne procedure i odugovlačenje. Da bi u potpunosti razumeo implikacije koje autor L. Mamford želi da naglasi, čitalac treba da bude upoznat sa konotacijama koja ta imena nose; pošto se očekuje da su ti likovi poznati čitaocu, nije bilo potrebe da se njihov simbolizam objasni u prevodilačkoj napomeni u fusnoti.

Naredni primeri ukazuju na prevodilački problem koji treba prepoznati:

(4) a) ...economy of Charles the Great. (13)

b) ...privredu Karla Velikog. (19) (6)

(5) a) ...the German Emperor, Henry I... (15)

b) ...nemačkog cara Henrika I... (26)

(6) a) ...Francis I provided a meadow near the river for the scholars of the University of Paris. (43)

b) ...Fransoa I je obezbedio dolinu blizu reke za učenjake sa Univerziteta u Parizu. (54)

Naravno, radi se o imenima kraljeva (kao i imenima drugih vladara i ličnosti iz istorije) koja se u u većoj ili manjoj meri adaptiraju u skladu sa datom domaćom jezičkom tradicijom (u ovom slučaju engleskom). Prevodilac na srpski treba da prepozna o kome se radi na osnovu konteksta (država, istorijska epoha) i imena navede u obliku koji je odomaćen u srpskom jeziku, jer bi se zadržavanjem engleske varijante u primerima (4a) i (6a) čitalac naveo na pomisao da se možda radi o engleskom monarhu ili velikodostojniku. Dakle, u ovom slučaju kulturološka komponenta u prevodu podrazumeva „odomaćivanje” imena (odnosno transkripciju prema jeziku naroda/države iz koje potiče ličnost), kao što je to Mamford učinio na engleskom jeziku. Tako se, na primer, na osnovu konteksta zaključuje da se u primeru (4a) radi o Karlu, a ne o Čarlsu, a u primeru (6a) o francuskom kralju Fransoa I, a ne o Frensisu, Francu ili Franji, mada je uz odgovarajući kontekst i ta transkripcija moguća: elektronska pretraga pokazuje da engleska varijanta imena *Francis I* može da se odnosi i na Franju Josifa (ili Franca Jozefa), austrijskog cara.

Sledećih nekoliko primera ukazuju na kompleksnije prevodilačke izazove povezane sa datom kulturom:

(7) a) The popular saying in England about Hardwick Hall – “more glass than wall”... (38)

b) Popularna izreka u Engleskoj o Hardvik holu - „više stakla nego zida” - ... (49)

(8) a) ...as the Inns of Court in London... (44)

b) ...poput zgrada pravničkih udruženja u Londonu... (54)

(9) a) Consider the monstrous installation of the Pergamon altar in Berlin... (263)

b) Uzmimo za primer monstruoznu instalaciju oltara u berlinskom muzeju Pergamon... (299)

Ovi primeri već ukazuju na specifičnije pojmove tipične za datu kulturu koji verovatno nisu poznati prosečnom stranom čitaocu (a možda ni svakom savremenom izvornom čitaocu). Naime, da bi čitalac shvatio izreku koja se navodi u primeru (7a), treba da zna da je Hardvik hol poznata vlastelinska kuća iz kasnog 16. veka i da ima veoma velike prozore na fasadi – otuda i izreka koju Mamford pominje. Isto tako, *Inns of Court* (8a) su zgrade u Londonu u kojima se nalaze advokatska udruženja i druge prostorije za advokate. Konačno, u primeru (9a) aludira se na rekonstrukciju oltara iz drevnog grada Pergamona u Maloj Aziji koja se nalazi u navedenom muzeju u Berlinu.

Sledeći primeri, utisak je, takođe zahtevaju pojašnjenje za čitaoca:

(10) a) ...the worship of Five Orders in architecture. (77)

b) ...poštovanje pet stilova u arhitekturi. (89)

11) a) ...and selling the ground to workmen by so much per front foot. (123)

b) ..te prodajom zemljišta radnicima po tome koliko će metara zauzimati fasada na ulici... (140)

Izraz *five orders* (10a) odnosi se na pet stilova, odnosno pet vrsta vrsta stubova u arhitekturi, kako ih je opisao Đakomo Baroci da Vinjola (da Vignola) u 16. veku (to su toskanski, dorski, jonski, korintski i mešoviti). Za čitaoca koji se ne bavi arhitekturom, odnosno građevinarstvom, taj izraz je netransparentan, pa se postavlja pitanje da li on razume sve nivoe poruke koju autor Mamford želi da prenese. Primer (11a) sadrži izraz *per front foot* koji se zaista mora objasniti u prevodu, bilo u fusnoti bilo kroz opisni prevod, kao što je to učinjeno u (11b); naime,

taj izraz označava dužinu u stopama koju zauzima fasada kuće i koja je predstavljala osnovu za obračun površine kuće.

Poslednja grupa primera iz Mamfordove knjige takođe ukazuje na moguće prevodilačke probleme koje treba uočiti i rešiti:

(12) a) ...the Dutch have embodied in their reclamation of the land from the Zuyder Zee. (401)

b) ...imali Holandani u svom nastojanju da isuš morski rukavac i tako prošire svoju teritoriju... (455)

(13) a) The Schrebergärten movement, which has been... (428)

b) Pokret Šrebergarten, koji je imao... (485)

14) a) ... the grandiose gestures of a Sargon or an Ozymandias... (434)

b) ...grandiozni potezi Sargona ili Ozimandijasa... (491) (fusnota prevodioca: grčko ime za faraona Ramzesa II; glavni lik Šelijeve poeme "Ozimandijas")

Značenje holandskog naziva *Zuyder Zee* (12a) može se naslutiti iz konteksta, ali prevod ipak sadrži opisnu frazu (a ne samo transkripciju geografskog naziva) koja čitaocu objašnjava na šta se taj izraz konkretno odnosi. Iz primera (13a) jasno je da se radi o pokretu, ali bi trebalo naznačiti za šta se taj pokret zalagao: u fusnoti se može objasniti da se radi o dodeljivanju parcele pojedincu za nekomercijalnu obradu kako bi se poboljšala ishrana stanovništva, što je bitno znati da bi se potpuno razumeo Mamfordov tekst. Konačno, imena iz primera (14a) takođe nisu bliska prosečnom čitaocu, pa verovatno ni naglašavanje koje Mamford postiže pridevom *grandiozni*. Naravno, Sargon je akadski car koji je osvojio sumerske gradove, a Ozimandijas je deo titularnog imena Ramzesa II, kao što se i navodi u prevodilačkoj fusnoti; za čitaoca je značajno da prepozna imena tih vladara i veličinu njihovih poduhvata.

2.2. Prevod i specifični kulturološki kontekst: izvorni srpski tekst

Kada se radi o kulturološki intoniranom srpskom tekstu koji kroz prevod treba približiti engleskom čitaocu tako da prevod bude i razumljiv i da ukaže na specifičnosti date sredine, jedna od vrlo kompleksnih oblasti svakako je religija, odnosno anglikanski protestantizam i katoličanstvo naspram pravoslavnog hrišćanstva,

o čemu je već pisano (up. Novakov 2008a, 2008b). Ovom prilikom navešće se i prokomentarisati nekoliko ilustrativnih primera iz knjige L. Šelmić *Srpsko zidno slikarstvo XVIII veka*⁴ koja po prirodi stvari sadrži religijsku komponentu zbog tematike slikarstva koje se opisuje (prizori iz *Biblije*, slike svetaca) i škole vizantijskog ikonopisanja.

Kao što je poznato, uz dugu zajedničku istoriju, katoličanstvo/protestantizam i pravoslavno hrišćanstvo podrazumevaju i bitne specifičnosti koje nisu samo formalne, već često i konceptualne. Zbog toga nije uvek lako naći pravu meru u prevodu – onu koja će tekst učiniti bliskim engleskom čitaocu, a istovremeno zadržati izvorni „kolorit” i diskretno naznačiti da razlike postoje.

Naredni primeri ukazuju na možda najveću prevodilačku dilemu koja se pojavila tokom prevođenja ovog teksta, a to je naziv Isusove majke Marije u katoličkoj/protestantskoj i pravoslavnoj tradiciji. Poznato je da te dve hrišćanske tradicije u nazivu naglašavaju dva različita svojstva Isusove majke: prva akcenat obično stavlja na bezgrešno začeće (*Devica Marija*), a druga na rađanje boga - *Bogorodica* (mada se u *Enciklopediji pravoslavlja* navodi i izraz *Djeva Marija*), što je doslovni prevod grčke složenice *Theotokos*. Zbog toga se postavilo pitanje kako prevesti taj naziv na engleski: uobičajenim izrazom koji se koristi u anglosaksonskoj verskoj i jezičkoj sredini (*The Virgin*) ili učiniti pokušaj da se u prevodu na engleski ipak barem delimično očuva pojam iz srpskog originala. Ovo su tri od većeg broja primera iz pomenute knjige koji se odnose na *Bogorodicu*:

- (15) a) ...posle živopisanja *Bogorodičine* crkve... (033)
b) ...he painted the walls of *the Church of the Virgin*... (032)
- (16) a) ...prikaz *Krunisanja Bogorodice*... (075)
b) ...presentation of *The Coronation of the Virgin*... (071)
- (17) a) a) ... sa likom *Bogorodice* koja u naručju drži Hrista... (083)
b) ...icon with *the Virgin* holding Christ... (080)

U navedenim prevodima zadržan je uobičajeni engleski izraz *The Virgin* umesto mogućeg (nešto dužeg) prevoda *The Mother of God* ili grčke reči *Theotokos*, ali je na drugim mestima u tekstu uz objašnjenje korišćena i reč *Theotokos*. Naime, proučavanjem novijih, uglavnom elektronskih

⁴ Knjiga je objavljena sa paralelnim srpskim i engleskim tekstom, prevod na engleski: P. Novakov.

prevoda relevantnih tekstova sa ruskog, i naravno grčkog, na engleski jezik, uočljiva je tendencija da se u prevodu koristi grčka reč *Theotokos* i tako naznači kulturološki specifičan termin koji je engleskom čitaocu nepoznat, ali se prilikom prvog pominjanja može objasniti u fusnoti. Ukoliko bi se takva praksa ustalila, reč *Theotokos* bi mogla da se uvrsti u kulturološke pozajmljenice koje su prepoznatljive u engleskom jeziku.

Navešćemo još nekoliko primera iz ove oblasti koji pružaju priliku da se u prevod unese „kolorit” druge kulture:

(18) a) ...,neki daskal Stefan podigao pripratu...” (031)

b) ...,a didaskalos Stefan built the porch...” (028)

(19) a) ...monumentalno naslikanim Priugotovljenim prestolom.... (039)

b) ...monumentally painted Prepared Empty Throne (Hetoimasia)... (038)

(20) a) ...u crkvi Sv. Arhistratiga u Laćarku... (107)

b) ...in the church of St. Archistratigos in Laćarak... (106)

Kao i u grupi primera povezanoj s Bogorodicom, i u primerima (18a) i (20a) pojavljuju se grčke reči koje odražavaju pripadnost nekadašnjoj vizantijskoj sferi i koje bi trebalo barem pokušati ugraditi u prevod. U navedenim prevodilačkim rešenjima te grčke reči su zadržane: *didaskalos* (ispisan kurzivom da bi se naznačilo da je to reč stranog porekla i nije sasvim integrisana ni u savremeni srpski jezik) preuzeta je iz *Enciklopedije pravoslavlja* (2002) u kojoj postoji odrednica *didaskal* uz koju se navodi da označava teologa, svešteno lice ili verskog učitelja; upisivanjem te reči (u izvornom grčkom obliku) umesto opisnog prevoda engleski čitalac se postavlja u istu ili vrlo sličnu situaciju kao i prosečni savremeni srpski čitalac kome je ta reč nepoznata, a pri tom se naznačava i kulturološki otklon. Reč *arhistratig* iz primera (20a) takođe je grčkog porekla i označava glavnokomandujućeg ili glavnog zapovednika nebeske vojske, a taj naziv se pripisuje arhangelu Mihailu. U prevodu je zadržana grčka reč, a *Rečnik pravoslavlja* (Vukičević 2004) kao engleski ekvivalent navodi englesku varijantu grčke reči *archstrategist*. Konačno, primer (19a) sadrži izraz *priugotovljeni presto* koji se u *Enciklopediji pravoslavlja* objašnjava u okviru odrednice *hetimasija* – još jedne grčke reči, a označava prazan pripremljeni presto za Isusa Hrista. U ovom slučaju, prevod sadrži sažeti opis izraza *priugotovljeni presto* koji pojašnjava

sadržaj tog pojma, a grčki termin dodat je u zagradi kao relevantan stručni pojam koji se koristi u pravoslavnim teološkim krugovima.

Prokomentarišimo još dva primera iz ove oblasti:

(21) a) *Obretenje glave sv. Jovana...* (047)

b) ...*Reterieval of St. John's Head* ... (046)

(22) a) ...na platnu *Mučenje Sv. Varvare...* (115)

b) ...on canvass *Martyrdom of St. Barbara...* (114)

Izraz *obretenje glave* (21a) arhaičan je za savremenog srpskog čitaoca i označava pronalaženje odrubljene i zatim tajno sahranjene glave Sv. Jovana Krstitelja. *Rečnik pravoslavlja* (Vukičević 2004) kao ekvivalent te reči navodi englesku reč *finding*, odnosno *finding of the head*; u prevodu je ipak iskorišćena reč *retrieval* koja bolje pokriva semantički sadržaj srpske reči, a donekle zadržava i izvestan odklon od uobičajene reči *nalaženje* (*finding*) koji postoji i u srpskom originalu. Drugi primer (22a) odabran je da ilustruje situaciju kada se uz malo semantičko pomeranje kao prevodni ekvivalent koristi ustaljeni engleski izraz za ovakve ikonografske motive - *martyrdom* umesto doslovnog prevoda srpske reči *mučenje* (*torture*). U tom slučaju nije se narušilo značenje izvornog teksta, a prevod je kulturološki prilagođen ciljnom jeziku. Napomenimo na kraju da je i ime *Varvara* modifikovano u *Barbara* u skladu sa engleskom tradicijom.

3. Zaključak

Imajući u vidu značaj pojma multikulturalnost u savremenom svetu, odnosno potrebu uvažavanja i očuvanja pojedinačnih kultura u globalizovanom okruženju, u ovom radu sagledan je jedan način upoznavanja sa drugim kulturama – prevođenje – koji može da doprinese razvoju svesti o postojanju različitih kulturoloških stanovišta, odnosno o drugima koji gaje sopstvene kulturološke modele, slične našem ili drugačije od njega.

Prevod se, dakle, sagledava kao kompleksna aktivnost koja podrazumeva višestruke kompetencije, od lingvističkih do kulturoloških, a i sama kulturološka kompetencija obuhvata više komponenti koje prevodilac treba da razvije i osvesti. Naime, kada se radi o kulturološkim

elementima, osim poznavanja kulturološke komponente svog maternjeg jezika i kulturološke komponente određenog stranog jezika ili stranih jezika, prevodilac treba da bude osposobljen da uoči kulturološki relevantna mesta u prevodu i da pronađe odgovarajuća prevodilačka rešenja. Pri tome često mora da ispolji kreativnost i da sam dođe do rešenja, jer ga postojeći priručnici ne nude.

Ovakvi problemi povezani sa kulturološkom komponentom u prevodenju i njihova moguća rešenja razmatrani su uz dve grupe primera: prvo sa stanovišta čitaoca kome kroz prevod treba približiti izvorni engleski tekst koji sadrži znatan broj kulturoloških referenci, a zatim uz komentare za nekoliko primera iz srpskog teksta koji se odnosi na oblast religije. U oba slučaja konstatovano je da bi u prevodu trebalo – u što je moguće većoj meri – uspostaviti osetljivu ravnotežu između komunikativne razumljivosti za stranog čitaoca i kulturološke obojenosti izvornog teksta. Pri tome, prevodilac treba dobro da proceni do koje mere može da zadrži izvorni „kolorit”, a do koje da ga zameni ciljnim ekvivalentom kako bi tekst približio čitaocu. Navedeni primeri ilustruju nekoliko nivoa takvih prevodilačkih intervencija, od relativno jednostavnog odomaćivanja kada se radi o transkripciji ličnih imena, preko zahtevnijih sažetih opisnih prevoda koji treba da objasne elemente izvorne kulture, pa do kompleksnih procena o najpogodnijem prevodnom ekvivalentu za datu kulturološku specifičnost. U svakom slučaju, uloga prevodioca u tom procesu je izuzetno bitna, on u izvesnoj meri predstavlja prizmu kroz koju se prelama izvorni tekst pre nego što bude enkodiran na ciljni jezik; od uspešnosti tog enkodiranja u znatnoj meri zavisi i čitaćevo razumevanje, pa samim tim i prihvatanje kulturološkog obrasca drugog, sa svim njegovim specifičnostima u odnosu na kulturološki obrazac samog čitaoca.

Literatura

- Enciklopedija pravoslavlja* (2002). Beograd: Savremena administracija.
- Hlebec, B. (2009). *Opšta načela prevođenja*. 2. izd. Beograd: Beogradska knjiga.
- Larina, T. (2005). Cultural Values and Negative Politeness in English and Russian. *Respectus Philologicus* 8 (13), 25-39.
- Mamford, L. (2010). *Kultura gradova*. Novi Sad: Mediterran.
- Mumford, L. (1970). *The Culture of Cities*. San Diego: Harvest Book.
- Novakov, P. (2008a). On Translating fine arts and religious texts from Serbian into English. U: P. Novakov. *Anglističke teme*. 119-129, Novi Sad: Futura publikacije.
- Novakov, P. (2008b). Prevođenje kao dijalog kultura. U: P. Novakov. *Anglističke teme*. 130-137, Novi Sad: Futura publikacije.
- Prčić, T. (2005). *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.
- Šelmić, L. (2004). *Srpsko zidno slikarstvo XVIII veka*. Novi Sad: Galerija Matice srpske.
- Vukičević, B. (2004). *Rečnik pravoslavlja*. Beograd: Jezikoslovac.

Predrag Novakov

CULTURE-RELATED ELEMENTS IN TRANSLATION: AN ENCOUNTER WITH OTHERS

SUMMARY: *It is a well-known fact that the complex phenomenon like language includes a broad range of components specific for a given community and its culture. These components, more or less typical for the given community only, represent a particular challenge for the translator and provide the area in which the translation can contribute to a better insight into other cultures, that is to accepting multiculturalism surrounding us. Having that fact in mind, this paper discusses translational procedures related to the transfer of culture-related elements in two directions: from English (as the source language) to Serbian (as the target language) and vice versa, with the examples from the field of social sciences, religion and art. Namely, the central part of this paper first lists relevant examples from the field of sociology and history (that is, from the book The Culture of Cities by L. Mumford, whose Serbian translation was published in 2010) which distinctively point to the translational problems which may occur while transferring cultural components from English to Serbian. After that,*

the paper discusses examples in which Serbian is the source, and English the target language; these examples are related to religion and religious art, to the field in which cultural differences are particularly pronounced. Examples were excerpted from the book Serbian 18th Century Wall Painting by L. Šelmić, whose English translation was published in 2004. Analysing examples from these two books, this paper discusses possible translational solutions for specific culture-related contexts and their contribution to a better understanding of other communities and multiculturalism in general.

KEY WORDS: *culture-related components, English, religion, translation, Serbian*

POZIV I UPUTSTVO AUTORIMA

Pozivamo sve zainteresovane autore da pošalju radove iz oblasti društvenih istraživanja ukoliko isti ranije nisu objavljivani u drugim časopisima. Rok za prijem kompletnih radova za prvi broj je **01. april** a za drugi broj je **01. oktobar**.

Naučni radovi koji će biti objavljivani u časopisu CIVITAS ograničeni su obimom od 20.000 do 26.000 karaktera. Radovi treba da se pišu u fontu *Times New Roman*, veličine slova 12 i sa proredom 1,5.

Tekst rada mora biti predat kao Word dokument (.doc).

Autori bi trebalo da predaju svoje radove elektronski, putem internet stranice časopisa - <http://www.civitas.rs>. U prijavi rada, uz sam rad, neophodno je dostaviti Izjavu o originalnosti rada.

Objava rada je besplatna.

Jedan autor može objaviti samo jedan rad godišnje u časopisu. Objava rada uslovljena je dobijanjem dve pozitivne anonimne recenzije i preporuke recenzenata za štampu.

Autori će dobiti besplatan primerak broja časopisa u kom je njihov rad štampan.

Redakcija časopisa zadržava pravo da članak prilagodi jedinstvenim standardima uređivanja i pravopisnim pravilima srpskog i engleskog jezika.

FORMAT I STIL RADA

Svi radovi koji se šalju započinju navođenjem (u gornjem levom uglu) imena i prezimena autora, a u fusnoti označenoj zvezdicama za svakog autora navodi se titula, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen i kontakt podaci.

Naslov rada piše se na sredini, velikim slovima i boldom (font 14). Podnaslovi (ukoliko ih ima) pišu se na levoj strani, malim slovima i boldom i mogu biti numerisani arapskim brojevima.

Pre samog teksta piše se kratki **rezime** obima do 15 redova i **pet ključnih reči** (u proredu *single* i fontu 11). Na kraju teksta, posle navođenja **literature**, pišu se naslov rada, rezime i ključne reči na srpskom i engleskom jeziku.

Ukoliko rad sadrži fusnote (napomene uz tekst koje ga dodatno pojašnjavaju), one se pišu u proredu *single* i fontu 10. U fusnotama se *ne navodi* literatura, nego se ona, sledstveno *APA stilu*, navodi kao integralni deo osnovnog teksta.

CITIRANJE I POZIVANJE NA LITERATURU

U samom tekstu, nakon „doslovno citiranog dela“, otvara se zagrada (obična) u kojoj se navodi prezime autora, zarez, razmak i godina izdanja dela (pod delom se podrazumeva i članak objavljen u časopisu, odrednica iz enciklopedije i sl.), nakon čega se stavljaju dve tačke, razmak i upisuje se broj strane koja se citira. Literatura se navodi u originalnom pismu na kom je pisana.

Primer za navod u tekstu: **(Kršev, 2007: 46)**, odnosno **(Anderson & Reid, 2009)**.

Primer za navod u literaturi na kraju teksta: Pegrum, M. (2009). *From blogs to bombs: The future of electronic technologies in education*. Crawley, W.A: UWA Publishing. Ili Page, A.C., & Stritzke, W.G.K. (2015). *Clinical psychology for trainees: Foundations of science-informed practice* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Ukoliko navođenje ne predstavlja citat u doslovnom smislu, te se ne poziva na određeni deo teksta, nego samo na delo (u smislu: vidi), onda se navodi bez broja strane.

Primer za navod u tekstu: **(Kršev, 2007)**.

Ukoliko se poziva na više dela istog ili različitih autora, navode se prezimena autora prema hronološkom redu godine izdanja dela.

Primer za navod u tekstu: **(Kršev, 2007; Howitt & Cramer, 2008; Anderson & Reid, 2009; Njegomir & Stojić, 2011)**.

Ukoliko se poziva na više dela jednog autora koja su objavljena iste godine, pored broja godine stavlja se abecedni indeks.

Primer za navod u tekstu: **(Boarov, 2000a; Boarov, 2000b; Boarov, 2000c)**.

Ukoliko se poziva na knjigu sa više od tri autora, ili članak sa više od osam autora, koristi se oznaka et al.

Primer za navod u tekstu: **(Ranzijn et al., 2009)** ili **(Sohrabi, et al., 2011)**.

Primer za navod u literaturi na kraju teksta: za knjigu Ranzijn, R., McConnochie, K., & Nolan, W. (2009). *Psychology and indigenous Australians: Foundations of cultural competence*. South Yarra, Vic: Palgrave Macmillan. za članak Sohrabi, H. R., Weinborn, M., Badcock, J., Bates, K. A., Clarnette, R., Trivedi, D., ... Martins, R. N. (2011). New lexicon and criteria for the diagnosis of Alzheimer's disease. *Lancet Neurology*, 10(4), 299-300.

Ukoliko se poziva na knjigu bez autora, navodi se samo naziv knjige.

Primer za navod u tekstu: **(The Australian Oxford dictionary, 1999)**.

Primer za navod na kraju teksta u literaturi: *The Australian Oxford dictionary* (3rd ed.). (1999). Melbourne: Oxford University Press.

Ukoliko se poziva na knjigu koju je izdala organizacija, navodi se ta organizacija i godina izdanja.

Primer za navod u tekstu: **(Australian Bureau of Statistics, 2000)**.

Primer za navod na kraju teksta u literaturi: Australian Bureau of Statistics. (2000). *Population by age and sex, New South Wales, 30 June 2000* (ABS Cat. no. 3235.1). Canberra, Australian Capital Territory: Author

Ukoliko se poziva na delo sa direktnim citiranjem, primer za navod u tekstu je: Gagné et al. (2015) navode da "Rezultati su pokazali da je MWMS imao invarijantnu konfiguraciju na tri jezika" (str. 185),...

Ukoliko se poziva na izveštaj, navodi se organizacija pisac izveštaja.

Primer za navod u tekstu: **(Western Australia. Department of Health Nursing and Midwifery Office, 2013)**.

Primer za navod na kraju teksta u literaturi: Western Australia. Department of Health Nursing and Midwifery Office. (2013). *Aboriginal Nursing and Midwifery Strategic Plan 2011–2015*. Retrieved from <http://www.nursing.health.wa.gov.au/projects/>

Ukoliko se navodi arhivska građa, navodi se naziv arhiva, fond i signatura.

Primer: **[ArhivSrbije (AS), FondMilanaStojadinovića (37), sign. 33–243]**.

Ukoliko se citira deo publikacije, ili članka sa interneta a nema autora teksta, navodi se samo deo naziva sajta i godina objavljivanja. Naglašavamo da se izvori kao što je Wikipedia ne mogu koristiti kao relevantna referenca u radovima.

Primer za navod u tekstu: (**“Improve indigenous housing”, 2007**)

Primer za navod u literaturi na kraju teksta: Improve indigenous housing now, governments told. (2007). Retrieved from <http://www.raia.com.au/i-cms?page=10220>

Ukoliko se citira deo publikacije ili članka sa interneta a nema datuma objavljivanja, navodi se izvor na sledeći način: (**Jones, n.d.**)

Primer za navod u literaturi na kraju teksta: Jones, M. D. (n.d.). Commentary on indigenous housing initiatives. Retrieved from <http://www.architecture.com.au>

INVITATION FOR AUTORS AND SUBMISSION GUIDELINES

We invite all interested authors to submit papers in the field of social research if it had not been published in other journals. Deadline for receipt of full papers for the first issue is **01 April**, and the second number is **01 October**.

The papers published in CIVITAS should have from 20,000 to 26,000 characters. The font type and size should be Times New Roman (Unicode), 12 points, and the line spacing 1.5.

The papers must be submitted in Word document format (.doc).

Contributors should submit their papers via “Submissions” web page <http://www.civitas.rs>. Contributors are requested to include the Statement of Originality when submitting their papers.

Papers are published free of charge.

Only one paper by the same author may be published per year. CIVITAS will publish only papers approved by reviewers. All papers are read in a double-blind fashion by two reviewers who are experts in a relevant field.

Contributors are provided a copy of the journal containing their paper free of charge.

The Editorial Board reserves the right to make alterations to the paper according to the journal editing standards and to Serbian or English orthography.

FORMATTING AND STYLE

All papers should include the following: the author's (authors') name and surname (left alignment), and in the footnote (marked by asterisk) the academic title, affiliation, and contact details for each author; the title of the paper (bold, capitals, centred, font size 14); subheadings (bold, small capitals, left alignment, marked in Arabic numerals).

Papers should include a short abstract in the same language (up to 15 lines) and 5 key words (single, font size 11) above the body text.

The REFERENCES section should be followed by the title of the paper, a summary and key words in English/Serbian.

Footnotes (if any) should be written with single line spacing, font size 10. Footnotes may not cite references; the paper should contain in-text references (APA citation style).

CITATION OF SOURCES

All direct or indirect reference to others' work should be made in the form of in-text parenthetical citations.

Any quotation, paraphrase or summary should be cited within parentheses, indicating the name of the author, the year of publication and the relevant page, e.g. **(Kršev, 2007: 46)**, or, in case of books with two authors, **(Anderson & Reid, 2009)**.

The REFERENCES section: Pegrum, M. (2009). *From blogs to bombs: The future of electronic technologies in education*. Crawley, W.A: UWA Publishing. Or Page, A.C., & Stritzke, W.G.K. (2015). *Clinical psychology for trainees: Foundations of science-informed practice* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

If indirect reference is used, only the author's name and the year of publication should be indicated **(Kršev, 2009)**, without page numbers.

For citations referring to more than one work, the author's names should be given in chronological order (the year of publication), e.g. **(Kršev, 2007; Howitt & Cramer, 2008; Anderson & Reid, 2009; Njegomir & Stojić, 2011)**.

For citations referring to more than one work by the same author published in the same year, the year of publication should be marked in alphabetical order, e.g. **(Boarov, 2000a; Boarov, 2000b; Boarov, 2000c)**.

For citations referring to books by more than three authors, or articles by more than eight authors, only the first author's name should be given, followed by *et al.*, e.g. **(Ranzijn et al., 2009)** or **(Sohrabi, et al., 2011)**.

The REFERENCES section: Ranzijn, R., McConnochie, K., & Nolan, W. (2009). *Psychology and indigenous Australians: Foundations of cultural competence*. South Yarra, Vic: Palgrave Macmillan. Article: Sohrabi, H.

R., Weinborn, M., Badcock, J., Bates, K. A., Clarnette, R., Trivedi, D., ... Martins, R. N. (2011). New lexicon and criteria for the diagnosis of Alzheimer's disease. *Lancet Neurology*, 10(4), 299-300.

For citations referring to books by unknown authors, only the book title is indicated.

In-text reference: (**The Australian Oxford dictionary, 1999**).

The REFERENCES section: *The Australian Oxford dictionary* (3rd ed.). (1999). Melbourne: Oxford University Press.

For citations referring to a book published by an organization, the name of the organization and the year of publication are indicated.

In-text reference: (**Australian Bureau of Statistics, 2000**).

The REFERENCES section: Australian Bureau of Statistics. (2000). *Population by age and sex, New South Wales, 30 June 2000* (ABS Cat. no. 3235.1). Canberra, Australian Capital Territory: Author

For direct citations, in-text reference should be as follows: Gagné et al. (2015) claim that "the results have demonstrated that the MWMS had an invariant three-language configuration (p. 185), ...

For citations referring to a report, the organization which authored the report is indicated.

In-text reference: (**Western Australia. Department of Health Nursing and Midwifery Office, 2013**).

The REFERENCES section: Western Australia. Department of Health Nursing and Midwifery Office. (2013). *Aboriginal Nursing and Midwifery Strategic Plan 2011-2015*. Retrieved from <http://www.nursing.health.wa.gov.au/projects/>

For citations referring to archival records, the name of the archive, foundation, and signature should be indicated, e.g. [**ArhivSrbije (AS), FondMilanaStojadinovića (37), sign. 33-243**].

For citations referring to a publication or an Internet article by an unknown author, only the web site title and the year should be indicated. Please be aware that sources such as Wikipedia shall not be considered relevant.

In-text reference: ("**Improve indigenous housing**", 2007)

The REFERENCES section: Improve indigenous housing now, governments told. (2007). Retrieved from <http://www.raia.com.au/i-cms?page=10220>

For citations referring to a publication or an Internet article with no publication date, the source should be cited as follows: **(Jones, n.d.)**
The REFERENCES section: Jones, M. D. (n.d.). Commentary on indigenous housing initiatives. Retrieved from <http://www.architecture.com.au>

LISTA RECENZENATA

Prof. dr Aleksandar Vasić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Aleksandra Kostić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija.

Doc. dr Ana Sentov, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Bojana Dimitrijević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija.

Prof. dr Boris Kršev, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Božidar Jeličić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Cvetko Andreessi, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet "Sv. Kliment Ohridski", Bitola, Ohrid, Makedonija.

Doc. dr Dorin Drambarean, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Gregor Žvelc, Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, Ljubljana, Slovenija.

Doc. dr Jasmina Nedeljković, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Doc. dr Isidora Wattles, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Klime Poposki, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet "Sv. Kliment Ohridski", Bitola, Ohrid, Makedonija.

Prof. dr Marijan Ćurković, Pravni fakultet, Univerzitet u Zagrebu i Pravni fakultet, Univerzitet u Splitu, Split, Hrvatska.

Prof. dr Milica Radović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Doc. dr Milan Živković, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Mirjana Franceško, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof.dr Miroslav Milosavljević, Pravni fakultet, Slobomir P Univerzitet, Bijeljina, Bosna i Hercegovina.

Prof. emeritus dr Milo Bošković, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija.

Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.

Prof. dr Momčilo Talijan, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, Crna Gora.

Doc. dr Nikola Dobrić, Univerzitet Alpe Adria, Klagenfurt, Austrija.

Prof. dr Oliver Bačanović, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Skoplju, Skoplje, Makedonija.

Prof. dr Oliver Bakreski, Filozofski fakultet, Univerzitet u Skoplju, Skoplje, Makedonija.

Prof. dr Petar Teofilović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Radovan Pejanović, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Ružena Šimonji Černak, Pedagoški fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Sombor, Srbija.

Prof. dr Sanja Đurđić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija.

Doc. dr Slavica Čepon, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, Ljubljana, Slovenija.

Prof. dr Sonja Karikova, Pedagoški fakultet, Univerzitet Matej Bel, Banska Bistrica, Slovačka.

Prof. dr Tatjana Bijelić, Filološki fakultet, Univerzitet Banja Luka, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

Prof. dr Slobodan Jovanović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Srbija

Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Visokoškolska ustanova akademskih studija, Padova, Italija.

Prof. dr Snežana Radukić, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija.

Doc. dr Tatjana Glušac, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univezitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Veljko Đurić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Vesna Gojković, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Vesna Petrović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Vesna Pilipović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Vidoje Vujić, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Univerzitet u Rijeci, Opatija, Hrvatska.

Prof. dr Vladimir Njegomir, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Novi Sad, Srbija.

Prof. dr Zoran Keković, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, Srbija.

Prof. dr Zoran Sušanj, Filozofski fakultet, Univerzitet u Rijeci, Hrvatska.

Prof. dr Željka Babić, Filološki fakultet, Univerzitet Banja Luka, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

LIST OF REFEREES

Prof. dr Aleksandar Vasić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Aleksandra Kostić, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.

Doc. dr Ana Sentov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Bojana Dimitrijević, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.

Prof. dr Boris Kršev, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Božidar Jeličić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Cvetko Andreeski, Faculty of Tourism and Hospitality Management, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Doc. dr Dorin Dramborean, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Gregor Žvelc, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Doc. dr Jasmina Nedeljković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Isidora Wattles, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Klime Poposki, Faculty of Tourism and Hospitality Management, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Prof. dr Marijan Ćurković, Faculty of Law, University of Zagreb, and Faculty of Law, University of Split, Split, Croatia.

Prof. dr Milica Radović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Milan Živković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Mirjana Franceško, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Miroslav Milosavljević, Faculty of Law, Slobomir P University, Bijeljina, Bosnia and Herzegovina.

Prof. emeritus dr Milo Bošković, Faculty of Law, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.

Prof. dr Momčilo Talijan, Faculty of Business Management, Bar, Montenegro.

Doc. dr Nikola Dobrić, University Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.

Prof. dr Oliver Bačanović, Faculty of Security, University of Skopje, Skopje, Macedonia.

Prof. dr Oliver Bakreski, Faculty of Philosophy, University of Skopje, Skopje, Macedonia.

Prof. dr Petar Teofilović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Radovan Pejanović, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Ružena Šimonji Černak, Teacher Education Faculty in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Sanja Đurđić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Slavica Čepon, Faculty of Economics, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Prof. dr Slobodan Jovanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Higher education institution, Padova, Italy.

Prof. dr Snežana Radukić, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia.

Prof. dr Sonja Karikova, Faculty of Pedagogy, Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia.

Doc. dr Tatjana Glušac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

Prof. dr Veljko Đurić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Gojković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Petrović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vidoje Vujić, Faculty of Tourism and Hospitality Management, University of Rijeka, Opatija, Opatija, Croatia.

Prof. dr Vladimir Njegomir, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Zoran Keković, Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.

Prof. dr Zoran Sušanj, Faculty of Philosophy, University of Rijeka, Rijeka, Croatia.

Prof. dr Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(05)

CIVITAS : časopis za društvena istraživanja /
glavni i odgovorni urednik Vladimir Njegomir. -
God. 1, br. 1 (2011)- . - Novi Sad : Fakultet za
pravne i poslovne studije, 2011- . - 25 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 2217-4958 = Civitas (Novi Sad)
COBISS.SR-ID 261516807

